

Xiupajmatilistli tlen nauamej tlen uaxtekapaj tlali ipan mexkotlatokajyotl

Etnobotánica médica de los nauas de la Huasteca, México

Victoriano Hernández Martínez

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

***XIUIPAJMATILISTLI TLEN NAUAMEJ TLEN UAXTEKAPAJ TLALI IPAN
MEXKOTLATOKAJYOTL.***

ETNOBOTÁNICA MÉDICA DE LOS NAUAS DE LA HUASTECA, MÉXICO.

Victoriano Hernández Martínez

Dirección: Dr. Joan Vallès Xirau.

Laboratori de Botànica, Facultat de Farmàcia, Universitat de Barcelona.

TLAJTEPANALISTLI

SE TLAJTEJPICHOLI

Tlajtolpeualistli.....	5
Nauamej tlen kuextekapaj tlali	5
Tlaltipaj.....	6
Kenijkatsaj ni kuextekapaj tlali	8
Kuatitlamitl tlen nikaj chamani	8
Maseualnemilistli	10
Kenijkatsaj motomintemouaj	10
Chantli	10
Teixmatilistli	10
Tlakualistli	11
Tlen panotok.....	12
Tlen axtoui panotok	12
Tlake panotok ipan ni tlatemolistli tlen xiupajtli	13
Amoxtetonijkayotl.....	15
Tlatextijkayotl	21
Tlake timoiljuiyaj panos	21
Asitlamachtilistli	21
Ika sampa asitlistli	22
OME TLATEPICHOKAYOTL	23
Tlachiualistli	24
Kenijkatsaj mochiuas	24
EYI TLAJTEPICHOLI	32
Tlen tipantijkej	33
Tlatejpicholi tlen xiupajtli tlen mopantij ipan ni Kuextekapaj tlali	34
Tlen achi ipatij kipiya ni xiupajtepichilis	85
Tlauasantepicholi	86
NAUI TLAJTEPICHOLI	102
Tlachiyalistli	103
Tlachiyali tlen ni xiupajtli	103
Pajnemilistli tlen nauamej tlen Kuextekapaj tlali	106
Tlatojuantijkayo.....	106

Ni tokamanal no tepajti	107
Tlasenkalpa	108
Ni tekintl tatamej te makaj	110
Tlaomeuili	111
Teotlalnamiykayotl	112
Sintl tokualilis uan tochikaualis	116
Tlatlajkonemilistli	117
Kemaj tepajtijkayotl motilouaj.	118
NI teoría de las representaciones sociales uan diglosia médica.....	125
Tlake ni maseualnemilistli uan tlake tijchiuaj nochipa	125
Temakixtiyanij	128
Ni diglosia médica	134
MAKUILI TLATEJPICHOLI	136
Itlayakampa tlen ni tlajkuiloli	137
Ni tlali	137
Xiuiipajtli	138
Maseualtepajtiyanij uan inipajnemilis	140
Ni diglosia médica	141
Kenijkatsaj timoiljuiyaj kual mochiuaski se pajchiuali kampa onkaski pajnechikolistli	142
Ika itlamiya	144
Amoxtemolistli	146

SE TLAJTEPICHOLI

Tlajtolpeualistli.

Nauamej tlen Kuextekapaj tlali.

Ipan Mexko tlali, tojuantij tinauamej tiitsokej ipan sentlamantik tlatokajyomej tlen ni to mexkotlal. Ni kaltlanauatijketl instituto Nacional de Lenguas Indígenas (INALI) kininseli 30 nauatlajoltinij tlen mokamati ipan ni totlal. Ni kaltlanauatijketl Comisión Nacional para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas (CDI), kinamatlalijtok chikome tlatokajyomej kampa achimomiyakilijtokej nauamej: Mexkoaltepetl, Guerrero, Puebla, Morelos, Veracruz, San Luís Potosí uan Hidalgo, maskej axkininamatlali nauamej tlen Durango, Nayarit, Xalixko, Michoacan, Tlaxkala kampa no miyakij nauamej itstokej.

Ipan tomexkotlal ni INALI uan CDI kalnauatijkamej ya ni motekitlalijtokej para kitlachilisej nochi tlamantli tlen sanmaseualmej kininpano, maskij, tlen tijnekij tikixnextisej ipan ni amatlatemolistli tlajkuiloli tlen ni ome kalnauatijmej kitlalijtokej axtepaleui uan kemantika kejuak axmelauak tlen kiiykuilojtokej ika ni tojuantij tinauamej tlen kuextekapaj tlali kejtikitasej achi teipaj.

Una yeka moneki kentsij tiuejkaitasej tlen yojuantij kiiykuilojtolej, pampa tojuantij timoiljuiyaj ni tokuextekatlali kampa tiitstokej tinauamej san se tlali ten pejteua iajkopa tlen Veracruz tlatokajyotl, panotok iajkopayaj tlen Hidalgo tlatokajyotl uan ontlantok itlanipaya tlen San Luís Potosí tlatokajyotl. Ipan ni tlali san se kuatitlamitl yajtok, uan ya ni nojka san se nauatlajtoli motekiui.

Ijkinij tlanauatiyuanij axsanse ininkamanal ika ni tonauatlali uan tonauatlajtol. Pampa ni INALI kiiyto axsanse tonauakamanal kuestekapamej tlen tiitstokej ipan ni Hidalgo, Veracruz uan San Luís Potosí tlatokajyomej, maskij ipan ni tlajkuiloli kampa kiiykuilojtokej ika nauatlajtoli tlen ika kaxtiltekatlajtoli kitokajtiaj catálogo de lenguas indígenas nacionales, kena kiiytouaj onkaj se nauatlajtoli tlen kuextekapaj tlali, uan yeka, tikijtuaj axsaseininkanal pampa onkaj ome tlamantli tlen motilouaj (www.inali.gob.mx). Maskij kena onkaj amatinij tlen techsej kotili, kej amoxtinij tlen kitekiuiya ipan tlamachtilyan uan tlen kinchijchiua ni kaltlanauatijketl Secretaría de Educación Pública (SEP).

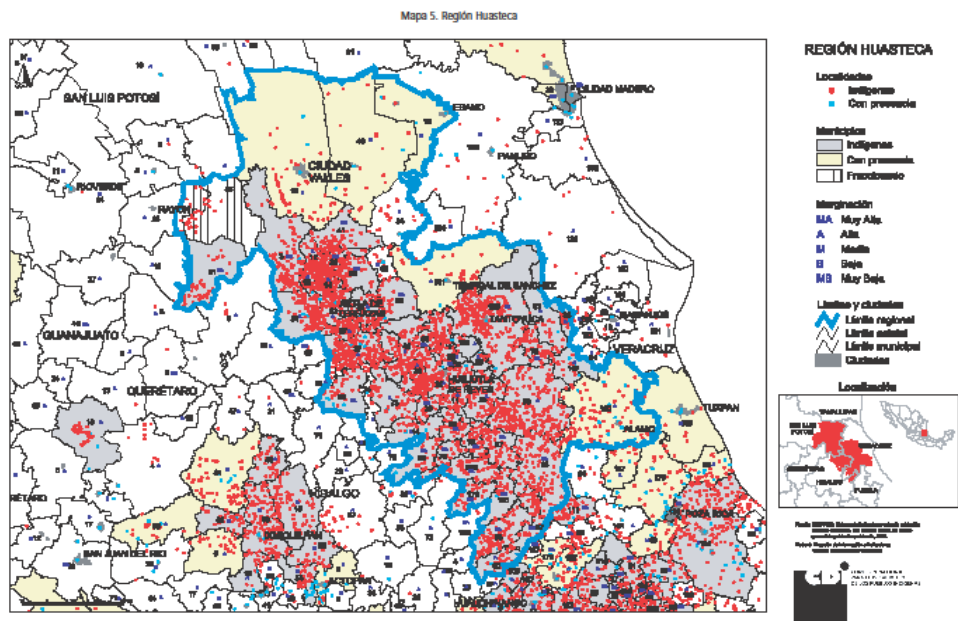
Ijkinij ipan ni tlajkuiloli tijnekij tijtlachilisej ni tlamantli, uan tijnekij tijtetiktlalisej tonauatlajtol ipan nito kuextekapaj tlali, uan nojkia ipan tlen tojuantij totlamatilis kejni tlen tojuantij tijtekiuiyay kemaj tijnekij timochikauasej.

Kej miyak maseualmej, tojuantij tinauamej tijtekiuiyay ejeliuis xiuitinij tlenonkaj ipan ni total, uan tijtekuiyay ipan tlakuali, ika timotlakentiyaj, ika tixochitlachijchiuaj, ika timochipuchiyaj uan ika nojki tijchiuaj pajtli.

Ni tlajkuiloli kineki kiixnextis tlake xiupajtli tijtekouiyaj kemaj tech melaua se kokolistli, uan ijkinij ni ixnextili tijneki tijchiuasej ika se tlamachtilyantlatemolistli tlen ika kaxtiltekatlajtoli kitokajtiaj etnobotánica médica, tlen kitlachili kenijkatsaj maseualmej kitekiuyaj xiupajtli. Uan ijkinij pejki se tlapoua uan se kitemo tlake tlamachtilyantekitl se kitekiuis ipan ni tlajkuiloli uan tech paleuis ipan ni tlatemolistli ipan ni kuextekapaj tlali kampa monepantijtokej ni tlatokajyomej Veracruz, Hidalgo uan San Luís Potosí, uan ijkinij ni tlatemolistli kitlachili ni kuextekapaj tlali san se pampa maseualmej tlen nikas itstokej san se ininemilis uan inintlajtol.

TLALTIPAJ.

Axonkaj san se kamanali tlen kampa pejtejtok uan kampa tlami ni kuextekapaj tlali, uan ijkinij sekij kiijtouaj itstokej ni Tamaulipas, Guanajuato, Puebla, Querétaro, Veracruz, Hidalgo uan San Luís Potosí tlatokajyomej, sekij kiijtouaj ni kuextekapaj tlali san itstokej san ni Tamaulipas, Veracruz, Hidalgo uan San Luís Potosí (1 tlakonpikayotl),

1 tlakonpikayotl. Kuextekapaj tlati. Sanmaseualtltjoltinij.

maskij, ni tlajkuiloli axtila kichiui ni tlamantli pampa san kinintemo kuextekapamej tlen nauamej uan tojuantij tiitstokej ipan Veracruz, Hidalgo uan San Luís Potosi (2 tlakopinkayotl).

Kenijkatsaj ni kuextekapaj tlali

Kuatitlamitl tlen nikaj chamani.

Kuatitlamitl tlen ipan ni tlali yajtok, nochipa xoxouixtok san se ome mestli kemaj nel tlatotonia tlauaki, nojkia ni kuatinij tlen nikaj moskaltiaj miyakij kipiaj miyak ixiiuj, san se omej xiueutsij (3 tlakopinkayotl), ipan ni kuatitlamitl onkaj ejeliuis kuatinij kemej ni *Brosimum alicastrum* Sw. (*ojojijtli*), *Dendropanax arboreus* (L.) Decae et Planch., (*Nixtamalkuauitl*) *Protium copal* (Schltdl et Cham) Engl., (*kopali*). *Sideroxylon tempisque* Pittier. (*tempixkis*), uan sekinok.

Kampa achi tlaixko nimaj nesi kampa maseualmej tlaixuitejtokej (Dirzo uan Miranda, 1991). Ni kuatitlamitl tlen achi miyak eltok yani tlen chamani kemaj miltekitij uan teipaj eli milkauali uan nikaj chamanij kuatinij kemej *Bursera simaruba* (L.) Sarg. (*chakaj o kuaxiyotl*), *Cedrela odorata* L. (*teokuauitl*), *Croton draco* Schlecht. (*eskuauitl*), *Guazuma ulmifolia* Lam. (*akichkuauitl*), *Havardia albicans* (Kunth.) Briton et. Rose. (*hujmo*), *Parmentiera aculeata* DC. (*chote*), *Platanus mexicanus* Moric. (*akuauitl*) ya ni tlen achi nesij.

Figura 3 . Tlaixnestli tlen ni kuestekapaj kuatitlamitl. Foto Victoriano Hernández

Maseualmej tlaixuitekij pampa mo milchiuilijaj, uan ipan ni tlali timotokiliyaj sintli (*Zea mays* L.), etl (*Phaseolus* spp.), ouatl (*Saccharum officinarum* L.), uan xokokuauitl, lemojuauitl, limajkuauitl (*Citrus* spp.), uan sekinok.

Maseualnemilistli

Namaj titlanextisej kenijkatsaj itstokej nauamaseualmej tlen ni kuextekapaj tlali.

Kenijkatsaj motomintemouaj.

Miltekitl yani tekittl tlen achi ika tekittij maseualmej tlen ni tlali, axtouij tlaixuitekij, teipaj tlajchinouaj, uan no kipatlatiyaj tlen tlatokaj ipan inintlal. Sintli (*Zea mays* L.) ya ni tlen achi miyak motokiliyaj pampa tlaj axonka sintli, axonkaj tlej ika tijtlakuasej, tlen nojkia monelneki sekitoka nochi tlamantli tlen etl (*Phaseolus* spp.), tlen kemantika itsajtsalaj sintli mitoka. Sekinok tlamantli tlen nomotoka yani ouatl (*Saccharum officinarum* L.), xokokuauitl (*Citrus* spp.), cafe (*Coffea arabica* L.), kuaxilotl (*Musa* spp.), mango (*Mangifera indica* L.), auakatl (*Persea americana* Miller), tsapotl (*Manilkara zapota* (L.) Van Royen), kuatsapotl (*Pouteria zapota* (Jacq.) H E Moore et Sterarn.), uan sekinok.

Sekij maseualmej nokinpij se omej uakaxmej; ni tlapiyalmej kinpixtokej ipan potrero, nojkia sekinok kinpia sayolnekmej, sekinok kuaximaj uan ijkinij kichiuaj sekinok tekittl, uan sekij kisteuaj uan youij sejkanok tekittij pampa ipan inichinanko axkipantiaj tlake ika tekittisej uan mopanoltisej.

Chantli.

Namaj maseualmej mochantiaj ika tepankali, uan ni kaltinij yolik momiyakilijtoyoutij uan namaj ya ni achi miyak elkejya uan san se omej mokajtiyoui sakakali, ni kaltinij kinchiuayayaj ika sokittl, ojtlatl, ojtlamalakatl, tenkikis (*Diphysa americana* (Miller) M. Sousa.) o teokuauitl (*Cedrela odorata* L.) sakatl o apachtli *Brahea dulcis* (Kunth) Mart.

Teixmatilistli

Ipan ni tlali, ipan se kali, itstokej se tetat, se tenaj uan ininkoneuaj, maskej nojkia kualitistosej se ueyitaya o koli uan se tesis uan inijkoneuaj inisijuaj

uan ininkoneuaj, uan ijkinij kemaj ipan se kali itstokej miyakij maseualmej kitokajtiaj se ueyiteixmatili (Beltrán uan Arciniega, 1981). Uajka ni tlaixmatijkayotl ya ni technechiko; tatamej yani tlen tlayakanaj ipan se chantli, maskej ipan ni xiuitinij tlen panotualouij siuamej nokimatij tlake mochiuas ipan se kali, pampa kemantika tlakamej kisteuaj uan uejka youij ontekitij kemantika onjuekauaj uelis se ome o achi miyak xiuitl miyakij youij ipan seyok tlali, ipan ni Estados Unidos tlen América.

Tlakualistli.

Tlen kikuaj ipan ni tlali, neliuikal tlen kikuaj ipan ni Mexko tlali, uan ijkinij tlen sintli (*Zea mays* L.), etl (*Phaseolus vulgaris* L. uan *Phaseolus coccineus* L.) uan chili (*Capsicum annuum* L.); tlen kininuikaltiyaj ika ejeliuis kilit, tlapiyalmej uan kuatitlanyolkemej. Ijkinij kiiskaltiyaj piyomej, totolimej o pitsomej, maskij ne achi kininmasiltiyayaj kuatitlanyolkemej uan ijkinij kikuayayaj nakatl, nojkia timotokiliyaj ayojtli (*Cucurbita* sp.), *tlalkamojtli* (*Ipomoea batatas* (L.) Lam.), uan *istajkamojtli* (*Manihot esculenta* Crantz), uan sekinok, tlen tijtokaj ipan mili uan kemaj monekis, uajka sekikui; no onkaj ejeliuis xokomili (*Citrus* spp.) uan no timotokiliyaj mango (*Mangifera indica* L.), kuaxilotl (*Musa* spp.), auakatl (*Persea americana* Miller), tsapotl (*Manilkara zapota* (L.) van Royen, *Pouteria zapota* (Jacq.) H.E. Moore et Stearn) uan temaxokotl (*Spondias mombin* L.) tlen ejeliuis itlachixka.

TLEN PANOTOK.

Tlen axtoui panok

Tlake panotiualjatok ipan ni to Kuextekapaj tlali.

Ipan ni tokuextekapaj tlali motsintoktok ika ijkopaya tlen ni to mexkottlal, ipan ni tlali maseualmej tlen achtouij asikoj yani tenekmej tlen moixpantijtokej ika mayamaseuelmej, sekij tlamachtilyantlatemoyanij kiijtouaj ni kuextekapamej no mayamaseualmej (Alcorn, 2006); inij pampa ni tenektlajtoli semej mosepantijtok ika mayatlajtoli (Kroeber, 1944; Gutiérrez, 2003). Ipan ni tlali ompa tlateuikoj. Achtoui tlateuikoj mexikamej uan kininauatij nopa ueyi tlajtoani Auisotl ipan 1487 xiuitl uan teipaj ualajki Hernán Cortés ipan 1522 xiuitl (Ochoa, 1979; Meade, 1991). Ni ome tlateuiyanij kualikakej inintlajtoli uan ininemilis uan kinejkej kitsintokasej ipan ni kuextekapaj tlali, ijkinij pejki momoyaua nauatlajtoli uan teipa kaxtiltekatlajtoli. Maskij sekij maseualmej kiijtouaj ipa mokamatiyaya nauatlajtoli pampa ipa ualajtoyaya toltekamej tlen no nauatiyayaj (Byam, 1968; Cabrera; 1983, Avila, 1995)

Ni tokoliuaj tenekmej eltoyaj axmas uejkapantikej, uan nojkia mo tsontekoilakatsoyayaj uan motlankochximayayaj. Kemaj asiko ni kaxtiltekatlakatl Sahagún sekij tomaseualikniuaj kipouilijkej kenijkatsaj eltó ininemilis tlen kuextekapamej “ ni maseualmej kipiayaj patlauak inintsontekoj, kitlapayayaj initsonkal, sekij kokostiyayaj uan sekij kichichiltiyayaj uan kiomexeloyayaj uan ueueyak motsonkalkauayayaj. Tlakamej motlankochximayayaj uan kikauayayaj kejuak ayojtlí iyol. Nojkia ni Sahagun kiyolmelajke kenijkatsaj mokualchijchiuayayaj “momakostiyayaj matsakuali tlen teokuitlatl, ipan inijajkol uan ipan ininmetskuayo motlailiyayaj totoijuiyo, nojkia motlailiyayaj chalchiuitl, ipan ininakastipaj nomotlailiyayaj totoijuitl kejpipiloli uan ipan ininkuitlapaj nojkia motlailiyayaj chichiltik totoijuitl tlen malakachtik kisaloyayaj. Ni maseualmej kualí mopatlajtokej nemiyayaj uan iniyoyoj kualtsij chipauakej uan sekij tlapajyokej, pampa ipan ni tlali kichiuaj nopa yoyomitl tlen kiiuljuiyaj setsontilantli uan setsonkachtli... moyakatsol *koyoniyayaj uan ika apachtli ixiyiyo kikoxoniyayaj uan ipan ni tlakoyontli kitlailiyayaj se pilakatsij tlachijchiali ika teokuitlatl uan ipan itlajtik kitlailiyayaj chichiltiktotoijitl uan*

inintlankoch kipajyotiyayaj yayauik uan ika sekinok tlapajyomej (León – Portilla, 1965).

Nauí tlakopinkayotl. Kuextekatlakatl tlen moyakatsolkoyonijtok uan motlakayopajtok, inj kiiyto Sahagún. Florentino amoxtli. Amoxtli Arqueología Mexicana.

Tlake mochijtok ipan ni tlatemoilistli tlen xiupajmatilistli.

Ipan Mexko tlali, miyakij sanmaseualmej tlaueI kitekiuiyay xiupajtli. Yeka inj tlaueI ipatij pampa Ika miyak xiuitl tijtekuiyay kemaj techpechi se kokolistli, ni xiupajmatilistli axsankejueli yolki, pampa monejki yolik kitlachilijtiyaykej kenijkatsaj motekiuissej uan tlake kipachiuilti (Furst, 1995). Ni tlatemolistli ijkinij mokualchijchijtiyayjki uan momiyakilijtiyayjki uan nojki pejki momoyaua ni tlamatilistli san ika kamanali, maskij kemantika no onkak tlajkuiloli ipan amoxtinij (Alcina, 1992). Kemaj asiko analimej nojkia yojuantij kikualitakej ni xiupajtli. Se totajtsij tlen elto itokaj Bernardino de Sahagún pejki motlajtlani kenijkatsaj ininemilis maseualmej tlen nikaj euanij pampa kinekiyaya ninixmatis uan teipaj kininyolkuepas ika ni teotlajtoli tlen ya kualikayaya. Ipan ni amoxtli tlen ika kaxtiltekatlajtoli itokaj Historia de las cosas de la Nueva España, kiiykuilo kenijkatsaj ininemilis maseualmej tlen mexko tlali, kenijkatsaj iljuichiuayayaj, kenijkatsaj mopajtiyayaj, uan tlake xiupajtli kitekiuiyayaj (Sahagún, 1548). Seyok totajtsij tlen itokaj elto Benavente maskij nochi kitokajtiyayaj Motolinia

seyok kaxtiltekatlakatl tlen no motlajtlani kenijkatsaj timopajtemouaj, maskij ya kiiytoyayaj nochi tlen tojuantij tijchiuaj kemaj tijnekij timochikauasej kiyoliti axkuatlakatl (Benavente, 1971), namaj ni ueuetlajkuiloli techpaleiuiyaj matijmatikaj kenijkatsaj itstoyaj maseuelmej kemaj asikoj ni analimej. Teipaj no asiko seyok tlakatl tlen itokaj Francisco Hernández, tlen eltó itepajtijka tlen tlanauatijketl Felipe II, ya pejki kitemo xiupajtli kampa itstoyaj mexikajmej uan ijkinij kixaxiti nopeka 3000 xiupajtinij.

Seyok tlajkuiloli tlen ni xiupajtli neski ipan 1552 xiuitl uan ika kaxtiltekatlajtoli kitokajtiaj *código De la Cruz –Badiano* uan ika latintlajtoli *Libellus de medicinalis indorum herbis*, ni tlajkuiloli pankiski kemaj ni kaxtiltekamej kipiayayaja se keski xiuitl ipan ni mexko tlali, ipanimaj kuali kiixnexti tlake xiupajtli kitekiuiyayaj sanmaseualmej pampa ni tlajkuiloli mochijki ika ome tlajtoli ika latintlajtoliuan ika nauatlajtoli. Ipan ni xiupouali XVIII, asiko ipan ni Mexko tlali ni tlamantli tlen ika kaxtiltekatlajtoli *Real Expedición Botánica* tlen motlayakanilttoyaj ni tlakamej Martín Sessé uan Vicente Cervantes, ni tlakatl kichijki seyok amoxthi ipan 1792 xiuitl tlen kitokajtij *Materia médica vegetal de México*. Seyok tepajtijketl tlen no tlajkuilo ipan ni xiuitinij se tlakatl tlen ejki ipan ni mexko tlali uan ya kichijki ni *Flora mexicana*, *Plantae novohispanae* uan *Flora de Guatemala*, campá no nesiayaj xiupajtinij (Lozoya, 1998).

Kemaj asik ni makuilxiupouali XIX, kiyolitijkej Instituto Médico Nacional, kampa mochijki ni *Farmacopea Nacional* uan kemaj tikasitoj ni makuilxiupoiali XX, mochijki ni tlamantli IMEPLAN (*Instituto Mexicano para el Estudio de las Plantas Medicinales*) uan ya ni pejki ipan itlamiya tlen ni makuilpoualxiuitl kitlachili xiupajtli tlem mo tekiui ipan to mexokotlal.

Ipan Kuextekapaj tlali axonkaj ueuetlajkuiloli kampa nesi tlake xiupajtli motekiuiyaya, maskij kena onkaj sekij tlajkuiloli tlen axneluejka mochijchijtok, uan ijkinij timoiljuiyaj ni xiupajtli axsan se ome xiuitl mo tekiuijtok, ni uejkajkiya mo tekiui, uan yeka kemaj asikoj analimej miyak xiupajtli kipantiko uan kiijuilojke tlen kiitayayaj, uan yeka tikijtoyaj ni xiupajtli motekiuiyaya ipan nochi tlali tlen namaj tikiljuiyaj mexko. Tlen mamanok kiijuilojtokej uan kiixnexti xiupajtli tlen ni kuextekapaj tlali tokixpouaj Sandstrom, (1978, 1991); Reyes, (1982); Villa, (1991); Arias, (2000); Mar, (2004),. García, (1978); Gréco, (1993);

Espinosa *et al.* (1995); Villavicencio, (1999); Villavicencio *et al.* (2005); Vite, (2000); Ramírez, 2001 y Hernández, (2003 y 2008).

Ni tlajkuiloli kienxti ejeliuis tlamantli tlen ni xiupajtlitli uan maseualmej tlen kitekiuiyaj, pampa ipan ni tonali tlen yajtiyaj ni xiupajtli tlen motekiui ualaj ejeliuis tlali, sekij nikajaj euanij uan sekij kininualikakej analimej uan africaeuanij. Uan ijkinij mochijchijki ni xiupajtli tlen motekiui ipan mexko tlali, maskij ni mopatlatiyaj ika ejeliuis tlalmej tlen eltokej ipan ni tomexkotlal.

Ni xiupajtli axiselti motekiui kemaj tijnekij timochikauasej nojkia tijtekuiuiyaj sekij tetimej uan tlekuajkemej tlen notepachiuiltiyaj uan kemaj nochi mo sejkotili yani titokajtiyaj maseualpajtli tlen ni mexko tlali, tlen nojki mopatlatiyaj ipan tlalmej tlen pankisaj ipan ni tomexkotlal.

Nochi ni tlamantli kisenkaua tlen kenijkatsaj tojuantij timopajtiyaj uan inj maskij uejkajki kiyolitijkej tokoliuaj, namaj kejipa motekiui ipan nochi tomexkotlal.

Amoxtetonijkayotl.

Ni tlatemolistli motsintoktok ipan miyak tlamachtilyantlatemojkayotl tlen ehcka kiistok maseualtlalamikilistli, xiupajmatilistli ya ni tlayakana ipan ni tekittl, ni tlamatilistli monexti kemaj maseualmej kipanextiyaj kenijkatsaj kitekiuiyaj xiupajtli tlen tlaki kampa itstokej (Xolalpa, 2003); ni xiupajmatilistli kuali kiixnexti kenijkatsaj tijtekuiyaj toxiupajui nauamej tlen tiistokej ipan kuextekapak tlali uan axsan pampa techmaxti kenijkatsaj tijtekuiyaj nojkia pampa kiixnexti kenijkatsaj titlalamikij uan kenijkatsaj tonemilis kemaj tijtemouaj se chikaualistli.

Ni xiupajmatilistli tlauei monexkauijtok ika sekinok tlamachtilyantlamachtilli uan yeka kitekui tlen yojuatij kiyolitijtokej (Follari, 1999), kemej tlen ika kaxtiltekatlajtoli kitokajtiaj antropología, ijkinij ipan ni tlatemolistli tineltekiusej tlen ni tlamachtilyantlamachtilli ki yolitijtokej.

Ijkinij ni antropología médica tech paleuis titematiltisej kenijkatsaj tonauapajtli uan nojkia tepaleui technextilis kenijkatsaj mo chijchijtok koyopajtli uan kenijkatsaj mochikomanaj.

Seyok tlamantli tlen kuali tech paleuis ipan ni amatlatemolistli ya ni tlen ika kaxtiltekatlajtoli kiiljuiyaj sociología médica, ni tlamantli tenextili kenijkatsaj

kitlachiliyaj kokolistli –chikaualistli miyak maseualmej uan nojkia tojuantij tinauamaseualmej. Ijkinij ni tlamantli tlen kitokajtiaj representaciones sociales nojkia miyak tech paleuis matitenkixtisej nitonauapajui uan nochi tlamantli tlen motekui kemaj onkaj se kokolistli uan kenijkatsaj eltok ni tlalnamikilistli uan ijkinij sekitemo nochi pajtli tlen onkaj ipan ni keuxtekapaj tlali maaxmotilokaj.

Ijkinij ni tlamantli motetonijtok ipan ni sekinok tlamachtlatemoli tlen techpaleuis titematiltisej tlake kiiptosneki toxiuipajui uan tlake kiiptosneki tlen tojuantij tonauapajnemilis.

Ijkinij ni tlamachtemolistli ompamitl mochijtok, ika nauatlajtoli uan ika kaxtiltekatlajtoli, ijkinij mochijki pampa tijnekij titetiktlalisej nonauanemilis. Tijnenkij kuali tikixnextisej keninkatsaj tonemilis tlen tojuantij tinauamej tlen kuextekapaj tlali. Nojkia, tijnekiskiyaj masekinok sanmaseualmej tlajkiulokaj ipan ni to sanmaseualtlakuiloli uan ijkinij titetiktlalikaj tlen tojuantij nokamanal uan tosanmaseualnemilis. Nojkia tijtemouaj ni tlajkuiloli axsan ajauiloitlasej o san kipakitaitasej, tijnekij tinextisej nochi tlen tojuantij tonemilis uan kenijkatsaj nelneli tonauanemilis.

Inkinij tojuantij timouljuiyaj nojki miyak ipatij tlali kampa tiistokej tojuantij tinauamej tlen keuxtekapaj tlali, maskij ni tlamachtlatemolistli kisej kotili nochi tlali kampa motsintoktokej nauamej tlen kuextekapaj tlali, ni inij mo ajachiuijtok ipan eyi pamitl uejkajkia ipan ni XIX makuilpoualxiuitl, uan mokajtok se achi ipna Veracruz tlatokajyotl, ipan Hidalgo uan San Luís Potosí uan ijkinij tlanauatiyanij sesentlamantik tekichiuaj.

Tlaj tijnekij tijmatisej kenijkatsaj kenke ijkinij monepantijtokej ipan ni kuextekapaj tlali moneki tijtlachilisej kenijkatsaj elto en achi; ipan 1963 xiuitl kiyolitijkej ni Veracruz tlatokajyotl, ipan 1864 xiuitl yolki Hidalgo tlatokajyotl uan ipan 1869 San Luís Potosí tlatokajyotl uan ijkinij moajachiuijkej ni kuextekapaj tlali uan ijkinij mokajki, maskij ipan 1952 xiuitl kinejkej kisej kotilisej pampa kinekiyayaj kichiuasej se kuextekapaj tlatokajyotl uan yeka kichijkej se tlajkuiloli kampa kiijttoyayaj kuali moyolitiski ni kuextekapaj tlatokajyotl, ni tlajkuiloli kiijttoyayaya ijkinij: *Monepantijtokej ipan ni kuextekapaj tlali eyij tlatokajyomej; Veracruz, Potosina uan hidalguense, maskej tlatskitokej ika eyij sesentlamantik tlatokajyomej, yojuantij san se tlali ipan mosej kotiliyaj, pampa ni kuatitlamitl kampa itstokej san se yajtok uan maskej kininkotontokej yojuantij kejipa*

monechikojtokej uan maskej kinectokej kinchikomanasej yojuantij kejipa tlatskitokej. Nochi ni inij tlanexti kenijkatsaj kuali mo tetilijtokej ni maseualmej tlen itstokej ipan ni tlali, uan yeka moneki kemaj mochiuas se tlatemolistli moneki se kininsej kotilis. Kemaj se kikitotsaj se tlali moneki axsankejueli kichiuasej, moneki se kitlachilis kenijkatsaj yajtok nopa tlali, ajkiyojuantij itstokej, tlaj noponej tlaseseya o tlatotoni o tlaj tlaujaka o neltauetsi, tlake kuatitlamitl chamantok uan ijkinij axsankejueli titlanepantisej, uan ijkinij achi kuali achi kualititlasenkauasej (Andrade, 1952). Maskij ni tlajkuiloli kuali kamanali temakayaya axkitlepanitakej uan ni tlali kejipa sankejueli monepantijtok ipan ni tlatokajyomj tlen tikitokatijkeya, uan ujkinij nauamej tlen kuextekapaj tlali kejipa tlatskitokej ipan eyi tlatokajyomej maskej san se ininkamanal uan initlanamikilis, uan yeka timoiljuiyaj moneki mochiuas tlamachtlatemolistli kampa kiixnextisej ni tlali kej san se tlamantli.

Nojkia ni marco teórico tech paleuis tichiuasej se tlajkuiloli kampa tikinechkausej tlen sanmaseualpajtli uan koyopajtli uan ijkinij tijtemosej ma ayok kipechikaj tlen tojuantij tomatilis uan kampa kuali mosepantikaj ni ome tlamantli.

Ni teoría de las representaciones sociales y uan maseualtlalnamijkayotl.

Ipan ni tonali nochi tijmatij tlake pano kemaj mopantiyaj tomaseualnemilis uan tonemilis uan tikitaj axsanse ipatij uan yeka nojki ipanti tosanmaseualpajtli uan koyopajtli kampa tlen tojuantij toaxka tlatsintlauetsi uan nesi kejuak axipatij uan tlen kena nesi miyak ipatij koyopajtli, uan inij pano ika tojuantij ti nauamej kuextekapamej, maskij kualitlotlaniskiaj ¿kenijkatsaj eli ni tlamantli? ¿kenijkatsaj techsosolo? ¿kualitijpatlasej ni tlamantli?

Yeka tijnekij tijtekiuisej ni se tlamantli tlen itokaj representaciones sociales uan ijkinij tijsenkauasej se tlajkuiloli kampa tijtemosej tinextisej kena ueli tisepanosej tlen tojuantij tonauanemilis uan tlen koyonemilis kejkijto ni tlamachtemojketl Moscovici (1991): ni representación social se tlamantli tlen kualitlapaleui kemaj tijnekij tikixnextisej se tlaya tlen axpanotok ipan se tlamachtlatemojkayotl uan tijnekij tipanoltisej ipan ni kamanali.

Nojkia, ni teoría de las representaciones sociales kiiyto tlen tojuantij tijmatij o tijkuamachiliyaj axsenkejueli techasi. Ni tlamantli kiiyto nochi tlamantli tlen

tojuantij tikuamachiliyaj pampa yolik tikixmatijtiyouij tleueli tlamantli, yolik titlalnamiaktiyouij uan tijyekotiyouij tlen techpanotiyaj ipan tochaj, tochinanko uan ika nochi toixmatijkauaj uan kampa tiyouij tionnejnemij, uan ijkinij mochichijtiyaj tonemilis (Araya, 2002).

Moneki tikijtosej ni teoría de las representaciones sociales san se tlamantli tlen tech paleuis tikuamachilisej kenijkatsaj motepantijtok tlen maseualmej ininemilis. Maskij ni tlamantli kuali tlapaleui pampa kininpatiyoyita miyak tlamantli tlen kipiay maseualmej, tlen kenijkatsaj kamanalouaj o kikuamachilouaj miyak tlamantli, uan nojkia kipatiyoita kenijkatsaj timotlepanitaj.

Ni representación social, kiyolijti se sociolotlalkatl tle itokaj elto Emilio Durkheim, tlen axtoui pejki kamati tlen se kamati tlen kitokajti representaciones colectivas: ni tlamantli kitekiui ni sociología pampa ueyi tepaleui kemaj tijnekij tijmatisej kenijkatsaj timoteonojnotsaj, kenijkatsaj timotlepanitaj uan sekinok tlamantli tlen nochipa tichijtinemij, ijkinij ni representaciones sociales se tlamantli tlen nel tlatskitok tlen kichiuaj maseualmej uan ijkinij no moneki se kitenmachilis (Castro, 2000).

Teipaj ni tlakatl teln itokaj Moscovici kiyolitij ni tlamantli tlen tikiljuiyaj representaciones sociales tlen motetonij ipan ni psicología social. Ipan 1961 xiuitl kiiykuilo ni amoxtili psicoanálisis, su imagen y su público. Ipan ni amoxtili neski axtoui ni representaciones sociales, maskij, sekij tlamachtemoyanij axkikualitakej pampa kiiytoyayaj axneli kuali mochichijto o uelis axmochichijti kej yojuantij kinekiyayaj uan ijkinij ni tlamantli pejke kiilkajtiyouij uan sampayano pankiski kemaj tlamiski ni makuipouatl xiuitl XX uan uajka pejki moyolkui.

Ni teoría de las representaciones sociales, kiiyto eltok miyak tlamantli tlen kenijkatsaj tikitaj ni tlaltipaktli kampa tiitstokej, uan ijkinij tikipamtiyaj omej tlen achi kuali temaltiltiyaj kenikatsaj tiitstokej ipan tochinanko uan kenijkatsa tijpiyaj totlamachmatilistli. Kemaj tiitstokej ipan tochinanko tehcpaleui tikuamachilisej kenijkatsaj tikamatij ika toixmatijkauaj o ika sekinoj tlen axmoneki tikinkamouisej ika miyak tlatlepanitalis pampa tikinixmajtokeya (Arruda, 2010). Una tlen nopa totlamachmatilistli: tech paleui kenijkatsaj motepantijtok.

Ni tlakatl Moscovici (1981) kiiyto “ nochi maseualmej axmoyolpejpenaj ika ni representaciones sociales, maseualmej san kikuamachiliya una kichiuaj, ni representaciones sociales kemaj yolij iniselti mokualchijchiuaj”. Uajka, ni

representaciones sociales kiiyto ni tlakatl moneki iniselti motenkixtisej, pampa maseualmej kemaj kichiuaj ejeliuis tlamantli, noponej kinextiyaj ininemilis.

Uan yeka, kemaj tikixnextiaj se tlamantli o ika se tlamantli noponej nesij kenijkatsaj tojuantij tikuanachiliyaj, tlaj uelis nopa uejkaya panok, o tlaj mijkeya tlen kichijkej, tlaj achi tomioykej o axkipiyaj tomij, tlaj tlakamej o siuamej uan ijkinij miyak tlamantli.

Ni representaciones sociales kuali tlakuaxnexti pampa axsanse tlamamantli ika mokaua, kiiyto ipan ni tlaltipaktli onkaj miyak kuamachilistli, kej ni tojuantij tisanmaseualmej axtitlamachiliyaj kesekinok, pampa tojuantij seyok tlamantli timoyolpejpenaj, uan inij axkiiytosneki achi kuali o axkuali, sankiiytosneki seyok tlamantli, uan yeka timoiljuiyaj ni representaciones sociales kuali techpaleuis tikixnextisej kenijkatsaj tojuantij titlachiliyaj kemaj onkaj se kokolistli o nojkia kemaj akaya kipia se chikaualistli.

Ijkinij, ni teoría de la representaciones sociales, kuali mosenkaua kemaj mosepano tlen kimatij maseualmej uan kenijkatsaj motekiui ipan se chinantli, pampa kejtikijtosej teipaj, se tepajtiketl tlen tomaseualiknij, axiselti moketsa pampa ya kejuak motetonijtok ika nochi ichampoyouaj.

Tlaj tikilnamikij ni Moscovici ni representaciones sociales ya kiiyto ni tlamantli maseualmej kipanoltiyouij, uan ijkinij se tlaya kiiytosneki. Uan ijkinij miyak tlamantli kiuika pampa ipan ni tlamantli moixnexti kenijkatsaj tikamatij, timochikaualtiyaj, kenijkatsak timoltmachtemoliyaj, kenijkatsaj timonauatiyaj uan miyak sekinok tlamantli tlen motekui ipan se kaltitlamitl, maskij axsanse tokamanal yon tlaj tichampoyomej pampa nochi maseualmej kamati tlen kimati uan tlen panotok axuel kamati tlen axkiixmati. Seyok siuatl tlen no tekkitok ika nitlamantli tlen itokaj Denise Jodelet “Ni representaciones sociales se tlamatlistli tlen kipia se yolik mochichijtiaj uan ijkinij nochi maseualmej momajtiyouij, uan teipaj nochi kimatij se tlamantli” (Jodelet, 1989).

Ijkinij, kiiyto Jodelet, (1989) tlaj tikitaj ni representación social kej se tlamantli tlen kuali se kitekiui, uajka kuali timotlajlanisej ni eyi tlamantli: ¿Ajkia kimati ya kanke kiski nopa tlamatijkayotl? ¿Tlake kimati uan kenijkatsaj kimati? ¿Tlake samach ika kimati uan tlake ika kitekiui?

Ni xinolaj kiiyto “nochi ni tlamantli kipiya ipampa uan kipia iyolo. Nopa “maseuali tlen kamati itstok ipan se maseualkapaj, uan itstok ipan se chinantli kampa

kipiaj tlanamiilistli”, una yeka ni sanmaseualtepajtiyanij uan nochi maseualmej tlen se kaltitlamitl ijkinij itstokej.

Miyak tlamantinij monekij nesisej kemaj se kineki kitsintokas se representación social, Ni siuatl tlen itsonkiska Jodelet kitlachili eyi tlamantli tlen kichiaua ni representación: tlanemilistli, kamanali, uan tomij, tlamachtliltlanamikilistli.

Uan nojkia ni totlamachilis, ni representaciones sociales nelmiyak ipatij, ni tlakatl tlen itokaj Reid, tlen kiilnamiki ni Araya (2002). “Ni totlamachilis, ya ni kampa pejteua kenijkatsaj titlamajmachiliyaj, titlakuamachiliyaj uan titlachiuaj” (Reid, 1998).

“Ni tlamatilis tlen ni totlamachilis ya ni tech tlayakanalti pampa se maseualchiuali. Kipia tlayekolistli, mayekolinstli uan tlanamikyekolistli tlen tech yakanaltiaj ipan tokalijtlak uan ipan tochinanko, ipan kenijkatsaj tojuantij timokualchijchiuaj ipan totlanauatilis” (Araya, 2002).

Uajka, ni totlamachilis, teh paleui kemaj tijnenij tikamatisej ika sekinok maseulamej uan tech yakana, pampa ika ni tlamantli tojuantij kualit kamanalouaj uan timonechikouaj ika sekinok.

Ipan ni tlachikaualistli, kualit se kitlachili kenijkatsaj ni totlamachilis tetlapaleui kemaj tijtekiuiyaj tlen tojuantij topajui, uan kampa tijtekiuiyaj miyak xiupajtli tlen techchikaualti ika miyak kokolistli kemej ni ijtkuajkualojkayotl.

Ijkinij, tlali kampa meseualmej mochantijtolkej, kenijkatsaj mopatiyoitaj, uan inintekij tlen kichiuaj mojmotlaj yampa temakatiyaj tomaseualnemilis uan ijkinij titlanamiktiyuij. O nokualit tikijoskiyaj, ni tlamantli axsepantik youi ika nochi maseualmej, maskej ni tlamantli kena momajtouaj ipan maseualmej uan ijkinij ipan se chinantli o se kaltitlaj onkaj san se tlanamikistli, maskej nochi maseualmej kipiaj inintlalanamikilistli (Ibáñez, 1988).

Tlaj mochiuaskiaj tlatemolistli tlen ni representación tlen se tlanamijkayotl kej ni xipajmatilis, kualit tijmatiskiyaj kenijkatsaj tijkuamachiliyaj se tlamantli, uan titlachiliskiyaj kenijkatsaj mokualchichijtia tokuamachilis. Nojkia tech matilti kenijkatsaj totlanamikilistli uan kenijkatsaj inintlalanamikilistli sekinok maseualmej, pampa ni tlanamikilistli yani tlen maseualmej kitekiuiyaj kemaj kichiaua se tlamantli o se tekitl.

Ijkinij, ni teoría de representaciones sociales uan ni kuamachijkayotl, kualit techmatiltis kenijkatsaj momaniltijtok maseualpajtli, kej ni pajtli tlen tiyolilitijtokej sanmaseualmej tlen ni kuextekapaj tlali, tlen kualit tikixnextisej tokuamachilis ika

ni to xiuijajui kej kiiyto ni Abric (1984), ni representaciones sociales tech paleui uajka, kualitijkuamachilisej kenijkatsaj maseualmej monechikouaj, pampa ni tlamantli nojkia kiasi kamanali, uan inij ika tekittl san se momanelouaj. O kej kiiyto ni Araya (2002), ni representaciones sociales nojkia se ueyi tlamamikili tlen kejuak yoltokej. Maseualmej, kemaj euji ipan se kaltitlal, tlen eltok noponej yampa ika tlachiyaj uan tlamamikij uan nochi tlen ipa nopa tlali onkaj, kej tepetini uan ueyatl, kamanali, tlatlepanitalis uan nochi nemilistli tlen noponej chamani, nochi inij ya ni eli se tlatipaktli uan san timoyoltlajtlaniaj kenijkatsaj totlal kemaj se tlaya nel chikauak pano.

Tlatextijkayotl.

Ipan ni kuextekapaj tlali kampa itstokej naua kuextekapamej, moajachiuijtok ipan eyi tlatokajyomej, Veracruz, Hidalgo uan San Luis Potosí, uan ni tlamantli kichijtok manochi tlanauatili tlen ni tlapachijkayotl, ualaj nochi ipan ni tlatokajyomej, uan ya ni kichiuas esentlamantik tekittl kichiuaj. Una ijkini, ni tlanauatili esentalmantik tekittij maskej san se maseualmej itstokej, pampa ipan ni tlali itstokej san se kuatitlamittl, sanse tlajtoli uan san se tlamamikilis, inij axipattij kitlachiliyaj uan yeka kejipa chijchikotik kinintlachiliyaj.

Tlake timoiljuiyaj panos

Nauamaseualmej tlen itstokej ipan kuextekapaj tlali tlej tikijtojkeya moajachiuijtokej ipan Veracruz, Hidalgo uan San Luis Potosi tlatokajyomej, san se kuatitlamittl yajtok, san se tlajtoli, uan san se initlamamikilis, uan yeka tikijtouaj ni xiupajmatilis nojkia iikal.

Asitiltlamachtiltlamantli.

- Ma mochiua se tlatemolistli tlen xiupajttli uan kenijkatsaj kitekiuiyaj ni tlamantli nauamej tlen kuextekapaj tlali.

Ika sampa asitilistli

- Se kimakuis uan se ki amatlalis xiupajtini tlen kitekiuiya ipan ni kuextekapaj tlali.
- Se kintokajtlalis ika tlamachtilyantokajyotl nochi xiupajtli tlen se kimakuis.
- Se kiamatlalis kenijkatsaj kitekiuiyaj ni xiupajtli ipan ni kuextekapaj tlali
- Se kiamatlalis nochi tlamantli tlen ni xiupajmatilis tlen onkaj ipan ni kuextekapaj tlali uan yeka moneki se kinintemos maseualmej tlen achi kiixmatij ni tlamantli ipan ni kuextekapaj tlali.
- Teipaj, ika nochi ni tlamantli se kichijchuias se amatlalnamikili kampa monextis kenijkatsaj tonauatlachiyalis ika ni tomaseualpajtli tlen tiitstokej ipan ni kuextekapaj tlali.
- Moneki tikijkuilosej nochi tlen tisentilisej ipan nauatlajtoli uan ika kaxtiltekatlajtoli pampa moneki titetiktlalisej tonauatlajtol uan tonauanemilis.

OME TLATEPICHOKAYOTL

TLACHIUALISTLI

Kenijkatsaj mochiuas.

Ni tlamachtlatemolistli mo tekiuij ni tlamachtiltekiuijkayotl kampa timotlajtlaniykej tlake tlamantli uan kenijkatsaj motekiui ejeliuis tlamantli tlen motekiui ipan sanmaseualpajtli. Ijkinij, kemantika santitlachixkej, kemantika notimokalakijkej ua kemantika timotlajtlaniykej ika tlamatinij (Alexiades, 1996).

Ni tlamachtiktekiuili, tech paleui tijmatisej kenijkatsaj mochiuas nopa tekittl uan kenijkatsaj tisenkajtiyasej tlen mopantis, ijkinij nochi tlamantli kuali mosenkajtiyas.

Uan ijkinij, kemaj timotlajtlaniyayaj ika tlamatinij kuali tech maka inin tlakamatilis, uan ijkinij tikixmatij tlen imaseualkayo, pampa ya ni tlanexti kenijkatsaj kininpaleuiyay iniuampoyouaj, uan nojkia tech paleuiya, ika ni tlamachtlatemolistli pampa yojuantij ika nochi tlen kiyekojtkej kuali kamatiy uan kikuamachiliyay nochi tlen pano ipan kaltitlamej (Galindo, 1987), pampa nelneli nesi initlalnamijkayo uan kenijkatsaj yojuantij kitlachilyaj itlamatilis.

Axtoui monejki motemosej maseualmej tlen techpaleuiskiyaj, uan monekiyayaj tlen kimatiy kenijkatsaj se mochikaualti ika xiuipajtli uan yeka monejkej tlamatinij tlen tekitiyayaj ipan chinantiniy, uan yeka motemojkej ni maseualmej ika ni tlamamantli.

- Ni chinantiniy kampa istokej sanmaseualmej axueyikaltitlamitl (san se omej panoj 2000 maseualmej) uan yeka tlen kuali tepajtiaj kininixmatij.
- Kemaj se kineki kipantis se kuali tepajtijketl, moneki titlajtlanisej ipan se chinantli uan nochipa iuampoyouaj teiljuiyaj kampa itstok tlen achi kuali.
- Ni tepajtiyanij, kipiayaj se tlanauatili, uan yeka kuali tepajtiyanij elij, ni yojuantij kinitekimakatokej pampa nelmonekij kemaj akaya kimelaua se kokolistli uan yeka inichampoyouaj kinintlepanitaj.

Ika nochi ni tlamantli se motlajtlai ipan se omej chinantiniy ika tepajtiyanij tlen achi uejkajki techukaualtiyaj uan kiixmatij kenijkatsaj kitekiuisej sanmaseualpajtli.

Lucina Martínez (makuili tlakopinkayotl) tlen Atenkuapaj, Atlapech chinanko tlatilanket eua, temakixtijketl, xiuipajtijketl uan tlamatijketl; 47 ixuij.

Makuili tlakopinkayotl. Ni tomaseualiknij Lucina Martínez tlen kichua kampeka. Tlakopinkayotl. Victoriano Hernández.

Ni touampo kimatiltijkej techikauas, kemaj nojoaj pilixpokatsij, ipan ne tonali pejki kikonana kokolistli, pejkej petonij kokomej, tsontekokuajkualoyaya uan tlatotonijkayotl tlen nelchikauak kimelauayaya, ipan ni tonali ni touampo kitlachiliyaya se tonantsi tlen itokaj Fátima tlen kiiljuiyaya kenijkatsaj kichuas itekij. Nojkia motemikiliya ika ni tonantsij una nojkia ipan kochistli kimaxtiyaya kenijkatsaj kininpajtis uan kininselis konemej, uan ijkiniy elki temakixtijketl. Ipan ni kochistli kiiljuiyayaj kenijkatsaj momajjtos tlake moneki kiijtos achtoui, ipan una kemaj kitlamiltis se tlachikauali o se tlamakixtili, nojkia kiyolmelajkej ya eliski ipatlaka isis tlen no temakixtiyaya. Kemaj motemajtili ika ni tekittl mo tepetlatskili ipan 7 tepetiniy, Uilotepetl, Sintepetl, Tiokonixko, Kuajtepek, San Manuel Tepeko, Oyoal, Paskouilotepetl ipan se tlamantli tlen tikixnextisej achi teipaj. Nojkia isis kimastijtejki kenijkatsaj tekitis, uan namaj nojkia yajtok ipan ni kalpajkali tlen ni IMSS, ipan Uexotla tlen Hidalgo tlatokajyotl. Ni touau axsan ipan ichinanko kinotsaj, nojkia youi sekinok chinankomej Atlaltipa Mirador, Ikaxochitl; Oxpantla, Atotomok, Ekuatitla, La Ceiba, San Isidro, Huisotlaco, Atlaltipa Huisotlaco, Uan sekinok tlen ni Atlapech chinanko tlatilanketl, uan nojkia sekinok kaltitlamej tlen ni Uexotlaj, kuajtlaj uan San Felipe Orizatlán chinankotlatilankemej.

Carmen Atenógenes Amador Hernández (chikuasej tlakopinkayotl), San Isidro Atlapech chinanko tlatilanketl ipan Hidalgo tlatokajyotl, xiupajtijketl uan temakixtijketl 63 ixuij.

chikuasej tlakopinkayotl. Carmen Atenógenes, kampa mochiyaj maseualmej. Tlakopintli. Victoriano Hernández.

Ni to tlayij pejki tepajti eulis se 25 xiuitl, uan nopeka se 18 xiuitl tlen temakixtijketl, nojkia ipan tlatemijkayotl kinauatiyayaj tepajtis, ni ya ipan ichaj axakaj tepajtiyaya, ya kipeualtij uan ijkinij yajkej kitepetlatskiltitoj, teipaj mosemak temakistis, axtoui kipeualti ika iyeyojuaj uan teipaj ika sekinok maseualmej, ni tomaseuliknij kinotsaj ipan sekinok kaltitlamej kej ne Ekuatitla, Istakuatitla, Kochotla, Koamontax, Atlaltipa Mirador, Atenkuapa, La Ceiba uan sekinok.

Nora Hilda Hernández (Tlakopinkayojmej 7 uan 8) tlen Atalko, Huexotla chinanko tlatilanketl tlen Hidalgo tlatokajyotl. Xiupajtijketl, kitekiui sintli uan yani ika tetlachili; 26 ixuij.

Tlakopinkayotl 7 uan 8. Nora Hilda Hernández, Kampa ya tepajti. Tlakopintli Victoriano Hernández

Ni to uampo Nora Hilda Hernández Hernández, kipia 26 ixiuij, uan kipanoltijki maktlaktli xiuitl kemaj pejki tepajti, ya pejki momaxti kemaj kixaxiti 10 ixiuij, ipan ni tonali ikoli tlen elto itokaj Juan Martín Hernández tlen no tepajtiyaya pejki kimaxti kenijkatsaj kitekiuis xiuijaj, kemaj kixaxiti 12 ixiuij pejki mokoko pampa konanki tlapolo uan yeka kiukakej ne altpetl Monterrey ipan Nuevo León tlatokajyotl. Maskij ikoli kiijttoyayaj ni tlamantli ipantiyaya pampa kiijtosnekiyaya asitoya tonali kipeualtis techikauas, pampa ikoli kiijttoyaya ni kokolistli kimelauayaya pampa itlakayo uan itonal moneltetoktlalijtoyaj, uan yeka kiijttoyaya moneki nimantsij ma peua itekij uan ijkinij yolik temotiyas. Ika 15 ixiuij uajkej kitepetlatskiltitoj uan nimantsij pejki tepajti; ya moiljuiyaya axuelis techikauas, maskej konilnamiki ikoli kiiljuiyaya maaxkenijki moiljui, pampa ni tekintl kimakatokej tatamej uan nojkia ya kimaxtijto kenijkatsaj kitekiuis xiuijaj.

Kemaj siuapil temikiyaya kiiljuiyayaj ya itstok ipan ni tleltepaktli pampa techikauas, kimaxtiyayaj kenijkatsaj tepachiuiltis uan kenijkatsaj tetlachilis ika pilsintsij (*Zea mays* L.). Namaj ni tomaseualiknij kinintlachili maseualmej tlen ejeliuis euanij, kiualtlachiliyaj tlen en Monterrey, Guadalajara, Tampico uan tlen Mexko altepetl.

Senecia Hernández (tlakopinkayotl 9), tlen ni Oxtomal II tlen Uexotlaj chinanko tlatilanketl ipan Hidalgo tlatokajyotl. Xiuijajketl 48 ixiuij.

Tlakopinkayotl 9. Senecia Hernández, kampa tetlachili. Tlakopintli. Victoriano Hernández

Ni touampo Senecia Hernández kipano 20 xiuitl ipan itekij ika ni xiuijaj, ya pejki tetlachili pampa ipan tlatemijkayotl kiiljuiyayaj ya eliski tlen kininajitiski iniuampoyouaj uan yeka pejki kitemiki kenijkatsaj kitekiuis xiuijaj uan nojkia

nochi tlamantli tlen ni maseualtlakayo uan nojkia makiixmati ejeliuis kokolismej. Ipan nochi ni xiuitinij, ya kinchikajtok miyakij maseualmej tlen kualpaxalouaj, sekij nechka euanij uan sekij uejka ualouij kejne Monterrey altepetl uan Mexko altepetl.

Namaj ni touai Senecia ayok mas telachili, achiyok tlaj uelis nopa kokoxketl moneki makichiuilikaj se tlamajtoli, ni tlamantli ayok kichua pampa namaj achi monechikojtok ika teotlajtloli uan noponej kimanixtijtokej se ome tlamantli tlen ni sanmaseualpajtli “axtlen toteko” uan yeka namaj san kitekiui xiupajtli tlen techikaualti totlakayo uan ayok kitlachili sekinok kokolistli kampa moneki se kampeka kej uelis se majmatili o se tlakuapetlauistli.

Fabiana Flores tlen Jalpilla, Axtla de Terrazas chinanko tlatilanketl ipan San Luís Potosí tlatokajyotl. Temakistijketl uan xiuopajtilketl 56 ixuij

Ni toai Fabiana Flores, kipano 30 xiuitl tekiti, uan ya nojkia kimatiltijkej ika tlatemijkayotl kitekimakaj ika ni tepajtijkayotl uan yaka kema temikiyaya, noponej kimaxtiyayaj kenijkatsaj kininselis uan kinintlachilis konemey uan kenijkatsaj kitekiuis xiupajtli.

Namaj, tlen achi kitekiui yani xiupajtli pampa ipan ni xiuitl tlen panotialaj ni temakixtiyanij ayok kinintekiuiyaj pampa namaj sani koyopajtli motlajkotlali, uan yeka namaj tlen ni temakixtiyanij ayok kininpatiyoitaj, yeka ya moiljui miyak tlamantli polijtiya kej ni chikontilistli, namaj san se omej konemey kichuaj ni maltilistli.

Ni to maseualiknij Fabiana, ya kena kipatiyoita ni tlamakixtili, pampa kiiyto kemaj ya tekitiyaya axkemaj polijtejki imako yon se tena o se konetl uan yeka moiljui ni tlachikuniyanij kena kimatij kenijkatsaj nemisej.

Gonzala Hernández (Tlamakopinkayotl 10), tlen Jalpilla, Axtla de Terrazas chinanko tlatilanketl ipan San Luís Potosí tlatokajyotl. Temakistijketl uan xiuopajtilketl 63 ixuij

Tlakopinkayotl 10. Gonzala Hernández, kampa tekiti. Tlakopintli. Victoriano Hernández.

Ni to maseualiknij Gonzala Hernández, kipanoltijki 40 xiuitl ipan ni tekintl tlen temakixtijketl uan xiupajtijketl, ya kiiyto ni tekintl tlen ni temakixtijketl ayok kitekiuiyay uan namaj san kinintekiuiyay kemaj kinekij moxixitosej uan kemaj nopa konetl motlajkotlalijtok o mo seuijtok, kemaj se tenaj kininpaxaloaj uan kininxito, ni touaui kiamatlali uan teipaj temajtili ipan ni tepajkali Secretaría de Salud tlen ni San Luís Potosí tlatokajyotl.

Konilnamiki ne achi ni tekintl tlen temakixtijkayotl miyakij kinimatemoyayaj, pampa ipan ne tonali sanyojuantij kichiuayayaj ni tekintl, uan yeka nochi tlen kejya tekitiyayaj kinintekimakatoyaj tatamej uan kininmaxtiyayaj kemaj temikiyayaj uan tlen kininmaxtiyayaj inisisijuaaj, maskej namaj kininamatlatskiltijtokej uan kininmaxtiyaj kenijkatsaj nemisej ni koyotepajtiyanij, yojuantij ayok tekitiy ika ni tekintl.

Pascuala Hernández (Tlakopinkayotl 11), tlen Ueyikuatitla tlen Benito Juárez Chinanko tlatilanketl ipan Veracruz Tlatokajyotl. Temakixtijketl uan xiupajtijketl 54 ixuij.

Tlakopinkayotl 11. Pascuala Hernández kampa tekiti uan kampa momaijto. Tlakopintli. Victoriano Hernández.

Ni touau Pascuala Hernández, uejkajkia tekiti, kipanoltijki 30 xiuitl, ipan ichinanko miyakij konemej kininselijtok uan nojkia yajtok ipan sekinok kaltitlamej tlen ichinanko, ipan ni Veracruz tlatokajyotl nojoaj kinkauaj matekitikaj temakixtiyanij, maskij nojkia yolik kaxantiyaj, nojoaj kuali se kimatemos se temakixtijketl, uan yeka ni touampo Pascuala, miyak maseualmej kitlaneuij. Maskij ni tlamantli nojkia kikuatotonijtokej, pampa ni toaui namaj momakajtokej ika iueuej, pampa itekij kemantika ika tonali uan kemantikaika youali, ijkinij tlaj se kokoxketl kimelauas tonayaj axmas kenijki, maskej kemantija kimelaua ipan youali ipanikaj moneki nopone itstos, ni touau ya kimachili kena kikalchiuaj ika itekij pampa ni tekittl axyakinejki, ni tekittl kimajtilijtokej.

Inocencio Hernández, tlen Tenexco, Chikontepek chinanko tlatilanketl ipan Veracruz tlatokajyotl xiupajtijketl uan tlachixketl; ixuij.

Ni totlayi Inocencio, tepajti ika xiupajtli uan tetlachili ika sintli (*Zea mays* L.) ni tlamatilis uan ni tekittl, kimajtilijkej kemaj temikiyaya, ipan ni tlatemikili, kimaxtijkej kenijkatsaj techikaualtis, ni maseuali uejkajkiya tepajti, nopeka ompouali uan maktlaktli xiuitl uan kemantika kimekajtok kokolistli, ya moiljui ni tlamantli ipanti pampa kemantika maseualmej tlen kininchikaua nelchikauak nopa kokolistli tlen kinpechi, uan yeka kemantika kimajteuaj uan ijkinij ya no uetsi ika ni kokolistli, inijpano pampa nochi kokolistli tlen ya kitlachili kemantika moneltetiktalli uan ni tepajtiyanij yojuantij kinintekimakatokej tatamej uan ijkinij no kininmelaua ni kokolistli. Kemantika ni kokoxkemej tlauej chikauak

kininmelaua uan uejka ika kinintlachilijtinemij uan yeka kemaj kichiuaj se maijtolistli ika iuejkayaj no yojuantij mokokouaj, ni tlamantli kemaj ni sanmaseualtepajtiyanij kinenij kikotonasej se tlakuapetlauistli, ni tlamantli nelmaljuili pampa ika ouij mo chikauaj kemantika moneki se ome o eyi xiuitl uan ijkinij peuaj mochikauaj maseualmej uan yeka no kinintonaltlani ni tlachixkemej uan yeka kemantika nomokauiliya ni intekij ika se ome mestli.

Kemaj tikinpantijkej ni tepajtiyanij tikinpaxalotoj uan tikinyolmelajkej tlake ki temó kichiuas ni tlamachtitemilistli uan tikiniiljuijkej tlaj kinekiyayaj techpaleuisej ika inin tlajtol uan inintlamachtilis.

Kemaj tikinpaxalotoj sempayano titoskajkojkej uan teipan tikamatlalijkej nochi tlen tech iljuijkej uan namaj nochi nesi ipan se CD, tlen tlakskitok ipan ni amatlamachtemolistli. Nochi xipuipajtli tlen timakuikej titemolijkej inin tlamachtilyantokajyotl ika ni amoxitli tlen Rzedowski uan Rzedowski (1979; 1985), Pennington uan Sarukhán (1998); Carvajal uan Peña (1989); Bailey (1976); Carranza uan itlapaleuijkamej (1998), nochi ni xiupajtinij ajkokoikej ipan ni xiuijajkokuiketl Herbario de plantas medicinales del Instituto Mexicano del Seguro Social (IMMS) ipan Mexko altepeko.

Nojka, mochijki se tlachiyali ipan ueueamatl tlen ne Archivo General de Indias kampa tijtemojkej uejejkamanli tlen nesi tlake kiiykuilojkej analimej kemaj sanok asikoj ipan ni Kuextekapaj tlali.

Ipan ni tekittl no tikin paxalotoj koyotepajtiyanij tlen tekittij ipan kaltitlamittl kampa tikinpaxalotoj sanmaseualtepajtiyanij uan tikintlajtlanijkej ma techiljuikaj kenijkatsaj kitlachiliyayaj inintekij tlen ni maseualmej pampa tijnekiyayaj tijmatisej inintlalnamiikilis ika ni sanmaseualpajtli.

Moneki tikijtosej ipan ni tlajkuiloli tijtekiuisej se nauatlajkuilolpamittl, tlen motekiui ipan ni kuextekapaj tlali, ipan ni nauatlajkuilolpamittl axkitekiui b, d, f, g, h, ñ, q, w, z. Ni inij motlakuioltojkej ipan amoxitnij tlen motekiuiyayaj ipan tlamachtilyan tlen ne nauatilkaki Secretaría de Educación Pública (SEP).

Es importante hacer mención que este proyecto se usará el alfabeto naua de la región huasteca cuya característica es el no contemplar dentro de su alfabeto a las letras b, d, f, g, h, ñ, q, w, z. Este alfabeto es el utilizado en los libros de texto en primaria indígena editados por la Secretaría de Educación Pública (SEP

EYI TLATEPICHOKAYOTL

TLEN TIPANTIJKAJ.

Ipan ni Kuextekapaj tlali kampa itstokej nauamej tipantijkej miyak tlamantli tlen kitekiuiyaj kemaj kineki mochikauasej uan tipantijkej se pajtlalamikili tlen kipia ni maseualmej, ijkinij namaj tikixnextiaj achtoui xiupajtli tlen tech iljuijkej ni tlamatinij, uan ni inij monexti ipan ipeualtiyaj ipan ni tlatejpicholi tlen xiupajtli, kampa nesi nochi tlamatlistli tlen kipiaj naua maseualmej tlen ni Kuextekapaj tlali. Uan ijkinij nojki paneski ni pajtlalamikilistli tlen nojki tikixnextiyaj itepotsko tlen ni tlatejpicholi tlen ni xiupajtli.

Tlajtepicholi tlen xiupajtli tlen mopantij ipan ni kuextekapaj tlali.

Ni tlatejpicholi tlen xiupajtli kipia 136 tlen motepanojtok ika itlamachtilyantokajyotl. Nochi ni xiupajtli momakuitokey ipan ni Kuextekapaj tlali uan kipiay nauatokajyotl, kaxtiltekatokajyotl, tlake kiijsosneki ni nauatokajyotl, tlamachtilyantokajyotl, tlake kichikaualti, kampa moijto tlake kokolismej kichikaua, tlake motekui, kenijkatsaj mosenkaua, kenijkatsaj miskalti uan tlaj motekiui ika seyok tlamantli kemej, tlakualistli, tlachijchiali, tlen ika mo tlapichisej, o seyok. Ni xiupajtli ya ni tlen kitekiuiyaj tepajtiyanij tlen tikipaxalotoj.

TLAJTEPICHOLI TLEN XIUPAJTLI TLEN MOPANTIJ IPAN NI KUEXTEKAPAJ TLALI.

***Adiantum andicola* Liebm. (*Polypodiaceae*)**

Nauatokajyotl: ekauilotl

Kaxtiltekakamanali: malva simple.

Tlake kichikaualti: majmatili, chikontilistli uan kuauakilistli

Tlake motekiui: san kikotoniya ineljuayo uan nochi tlen mokaua

Kenijkatsaj mokualchijchiua: ika ni majmatili, se kisekojtli ika ni nematilxiuitl (*Thunbergia alata* Bojer.), limaxiuitl (*Citrus aurantifolia* (Christm.), ruda (*Ruta chalepensis* L.), romero (*Rosmarinus officinalis* L.), ajuiyakxiuitl (*Litsea glaucescens* Kunth) uan ajuechmama (*Euphorbia* sp.) kemaj kinekij kitekiuiyaj ipaj chikontilistli moneki sekisej kotilis ika akatl (*Arundo donax* L.), akuyo (*Piper sanctum*. (Miq.) Schlechtendal), matlalxiuitl (*Tinantia glabra* Sheeidw), uan sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.), ika ni nejmatili se kialpichi tlen momajmatijtok uan ika ni chikontilistli se kimalti nopa konetl kemaj kixaxiti 7 tonali. Kemaj akaya kuauaki se kisiljuejeulo ixuiyo uan sekiapacho uan se ika se malti

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Aechmea bracteata* (Swartz) Griseb. (*Bromeliaceae*)**

Nauatokajyotl: tekolomitl

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kichikaualti: kuauakilistli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikui nopa atl tlen mosentili ipan imajmaxatla tlen ni xiuitl uan teipaj se kiapiui uan se ika malti

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Acalypha* sp. (*Euphorbiaceae*)**

Nauatokajyotl: totolyakuitl

Kaxtiltekatokajyotl: moco de pavo

Tlake kichikaualti: totonijkayotl

Parte usada: nochi xiuitl

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni uan se kimaka kokoxketl

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Aloe vera* L. (*Xanthorrhoeaceae*)**

Nauatokajyotl: tiochii

Kaxtiltekatokajyotl: sábila

Tlake kichikaualti: kemaj se motexokoli uan kemaj semaiuya

Tlaje motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitisi uan se kipepecho kampa motexokolijtok o semaiujtok.

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Allium cepa* L. (*Liliaceae*)**

Nauatlatokajyotl: cebollis

Kaxtiltekatokajyotl: cebolla

Tlake kipachiuilti: tlankochkuajkualojkayotl uan kemaj se tenaj uekanemi uan axuel asi

Tlake motekiui: inakayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kipatska ni cebollas uan se kitlalili clavo (*Syzygium aromaticum* (L.) Merr. et Perry.) tlen moneki se kitsis, se kipepecho kampa eltok nopatlankochtli tlen kuajkualo, kemaj se kineki kitekiuis ika se toai tlen kineki momakixtis se kimaka kemaj sanok kinonantok

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Allium glandulosum* Link et Otto. (*Liliaceae*)**

Nauatlajtoli: xonakatl

Kaxtiltekatlajtoli: cebollín

Tlake kipachiuilti: kemaj se lokoichichi tetlankechi

Tlake motekiui: nochi xiuitl

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikua kej se kilitl o se kimanelo ika tixtli uan se kikua kej se tekoko

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Allium sativum* L. (*Liliaceae*)**

Nauatlajtoli: ipan nauatlajtoli tlen ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: Ajo.

Tlake kichikaualti: ajakatl

Tlake motekiui: inakayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kiochpana nopa kokoxketl ika albahacar (*Ocimum basilicum* L.) uan apasotlachpouastli (*Hyptis verticillata* Jacq.) uan se kikuamajkaua kemaj se tlami ni ochpanalistli

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Annona globiflora* Schlecht. (*Annonaceae*)**

Nauatlajtoli: mistonkokaj

Kaxtiltekatlajtoli: anonilla

Tlake kichikaualti: tsonkuajkualoli uan kemaj akaya yakaeskisa

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kisiluejuelo ixuiyo uan seki manelo ika nixtamalxiuitl (*Cestrum dumetorum* Schlecht) uan albahacar (*Ocimum basilicum* L.), se kimoloni uan se kiiji totonik. Kemaj akaya yakaeskisa, se kiijneku ixiuiyo kemaj kimelaua; kemaj kipia yakaku itl ika estli, se kixakualo ika atl uan se motsonau ixtou i se kochis

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

Seyok tekiujkayotl: kualistli

***Annona reticulata* L. (*Annonaceae*)**

Nuatojkayotl: koka

Kaxtiltekatlajtoli: anona

Tlake kichikaualti: kosajuilo, tsontekokuajkualoli uan tlatotonijkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj akaya kosajuilo se kimoloni uan sekimanelo ika tsokouijtli ixuiyo (*Pouteria hypoglauca* (Standl.) Bach.), lima (*Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle) aun simarro (*Citrus aurantium* L.); kemaj tsonkuajkualo uan tlatotonijkayotl se mokuatatakatsa ixuiyo ika se paño, nojkia kuali kitlalalilis se pilkentsij lemoj iayo, uan se kichia ma uaki, tlaj moneki sampayono se kichiuas

Kenijkatsa miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: ika se mo tlapichili

***Aristolochia subclausa* Wats. (Aristolochiaceae)**

Nauatlajtoli: kouaijiali

Kaxtiltekatlajtoli: ipan Kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: nakaskuajkualoli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimimilo ixuiyo uan se kitla ipan se nakastipaj uan se kichiya mauaki, tlaj sankejipa, sampayano se kichiua

Kenijkatsaj miskati: xiuitl

***Arundo donax* L. (Poaceae)**

Nauatokajyotl: akatl

Kaxtiltekatlajtoli: carrizo

Tlake ika motekiui: chikontilistli

Tlake motekiui: nejmaxtik xiuitl

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitekiui ika sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.), ekauilotl (*Adiantum andicola* Liemb), matlalxiuitl (*Tinantia glabra* Sheeidw), akuyo (*Piper sanctum*. (Miq.) Schlechtendal) uan kuaxilotl (*Musa xparadisiaca* L.). Nochi ni tlamantli san moneki tikixtisej sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.) se kikitotsa uan se kitlali ipan se tlaya, uan teipaj se ika kipajpaka nopa konetl kemaj kixaxiti 7 tonali. Ika sempoalxochitl se kikualchijchiua se krustsi

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Artemisia ludoviciana* Nutt. ssp. *mexicana* (Willd.) Keck.
(*Asteraceae*)**

Nauatokajyotl: istafiatl

Kaxtiltekatlajtoli: estafiate

Tlake kipachiuilti: nakaskuajkualojkayotl

Parte usada: ixuiyo

Kenijkatsaj motekiui: Se kitlali ixuiyo inakasijtiko uan kimpa se keski ueltaj hasta ma pachiui

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Asclepias curassavica* L. (*Asclepiadaceae*)**

Nauatokajyotl: tsintexochitl

Kaxtiltekatlajtoli: ipan ni Kuextakapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: kinmikti ni metsauamej

Tlake motekui: nejmaxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimolini uan ika inij se mometspajpaka, nochipa axtoui se kochis

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Baccharis salicifolia* (Ruiz et Pavón) Pers. (*Asteraceae*)**

Nauatokajyotl: auisastli

Kaxtiltekatlajtoli: ahuiizastle

Tlake kipachiuilti: sauamej

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitoxoma kampa pentontokej sauamej

Forma biológica: sankualkuauitl

***Bauhinia divaricata* L. (Fabaceae)**

Nauatlajtoli: papaloxochitl

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: ijtikuajkualojkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitotoni komalko ixuiyo uan se kipepecho kampa moketsa tlasolistli

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuaitl

***Bidens pilosa* L. (Asteraceae)**

Nauatokajyotl: mosotl

Kaxtiltekatlajtoli: mozote

Tlake kipachilti: estsopelijkayotl

Tlake motekiui: nejmaxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimolini uan se kiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Brugmansia arborea* (L.) Lagerh. (Solanaceae)**

Nauatlajyotl: xochicampana

Kaxtiltekatlajtoli: Flor de campana

Tlake kipachiuilti: kechsemauiyotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: ixuiyo se kipepecho ikechtla kampa semajtok

Kenijkatsaj mokualchijchiua: sankualkuaitl

***Bocconia frutescens* L. (Papaveraceae)**

Nauatokajyotl: tenexiuitl

Kaxtiltekatlajtoli: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: tlatlasintli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni se xiuitl uan se kiiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Bougainvillea glabra* Choisy (*Nyctaginaceae*)**

Nauatokajyotl: Ipan ni Kuextekapaj ika nauatlajtoli axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: bugambilia

Tlake kipachiuilti: tlatlasistli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ixuiyo uan se kimanelo ika tamarindo (*Tamarindus indica* L.), se kitsopelalti ika sayolnektli; uan se kiiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

Seyok tlatekiuijkayotl: tlachijchiali

***Buddleia americana* L. (*Loganiaceae*)**

Nauatokajyotl: siuapajtli.

Kaxtiltekatlajtoli: hierba de la mujer

Tlake kipachiuilti: kemaj se tenaj kineki nimantsij momakixtis

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni eyi xiuitl tlen kixaxili para se taza, tlen moneki kiis kemaj sanok kinonantok

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Bursera penicillata* (Sessé & Mociño ex DC.) Engl. (*Burseraceae*)**

Nauatlajtoli: uitsitsitsilxiuitl

Kaxtiltekatokajyotl: palo brujo

Tlake kipachiuilti: tlaj akaya kuamoyau ika ajakatl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mo kualchijchiua: kemaj se kuamoyau se kitisi ika se pilkentsij atl uan se kimanelo ika chakaj (*Bursera simaruba* (L.) Sarg.) uan nixtamalxiuitl (*Cestrum dumetorum* Schlecht.) uan ika inj se kipajpaka nopa kokoxketl uan nojkia moneki maki ijnekui ixuiyo. Tlaj se kineki makikotona se ajakatl uan ma axkalaki kalijtik uajka moneki se kitokas ipan axochpa.

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuaitl

***Bursera simaruba* (L.) Sarg. (*Burseraceae*)**

Nauatokajyotl: chakaj, kuaxiyotl.

Kaxtiltekatlajtoli: cuajjote, chaca

Tlake kipachiuilti: tlatotonijkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj motekiui: se kikokototsa ixuiyo uan se kotoxoma ipan ikuitlapaj tlen kokoxketl uan nojkia se kiilpi

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Capsicum annum* L. var. *minimum* (Miller) Heiser (*Solanaceae*)**

Nauatokajyotl: siltikchili

Kaxtiltekatlajtoli: chile piquín.

Tlake kichikaualti: ixkualistli uan kemaj se kimina se kolotl

Tlake motekiui: imakuayo uan itlajka

Kenijkatsaj motekiui: kemaj onkaj ixkualistli, se kioxpana ika imakuayo ika se pilkentsij istatl uan teipaj se kitlikoltlali. Nojkia kuali se kitekiuis itlajka, moneki chikomej chili uan se kioxpana ika inj uan teipaj se kitlikolamana o ipan se komali, tlaj axkisa ikokojkayo uajka kiijosneki kena onkayaya ixkualistli. No kuali se kikuamajkauas ojtijapaj, ni ixkualistli kinmelaua konemej. Tlaj se akaya kikuajtok se okuilij uajka axkuali kiistas se tlaya tlen axkuali iksitok, tlaj panos o kitlachilis, uajka moneki te kitlalis se imakuayo uan ijkinij kena iksis. Tlaj se

akaya kiminas se kolotl, moneki se kikuas ni chili tlen oiksito o no kuali se kimolas uan se kitlalis kampa kimintok

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Carica cauliflora* Jacq.pl.Hort. Schoenb (*Caricaceae*)**

Nauatokajyotl: Ochonijtli

Kaxtiltekatokajyotl: Ochonite

Tlake kipachiuilti: kokomej

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitlali ieso kampa petontokej, se kitlali uan kimpa se kichiya mauakikaj

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kausalistli

***Carica papaya* L. (*Caricaceae*)**

Nauatokajyotl: en la lengua nauatl de la Huasteca no existe

Kaxtiltekatokajyotl: papaya

Afección tratada: Obesidad.

Partes usadas: hojas y semillas

Forma de preparación: una infusión de una hoja en un litro de agua o diez semillas secas en un litro de agua, se toma en ayunas por 5 días.

Forma biológica: árbol

Otros usos: comestible

***Cecropia obtusifolia* Bertol. (*Cecropiaceae*)**

Nauatokajyotl: piconi

Kaxtiltekatokajyotl: picón

Tlake kipachiuilti: estsopelijayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ixuiyo tlen uajtok ua se kiiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Cedrela odorata* L. *Meliaceae

Nauatokajyotl: teokuauitl

Kaxtiltekatokajyotl: cedro

Tlake kipachiuilti: kemaj tlatotonijakayotl temaka tlasesejayotl, kokomej

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikitotsa ixuiyo tlen achi seseltik uan se kitoxoma ikuitlapa tlen kokoxketl, tlaj kimelajtok tlatotonijakayotl, tlaj petontokej kokomej, se kimoloni ixuiyo ika piste (*Eugenia capuli* (Cham. & Schldl.) O Berg.), uan se kipajpaka kampa itstokej kokomej

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuijkayotl: kuaximalistli

***Ceiba pentadra* (L.) Gaertn. (*Bombacaceae*)**

Nauatlajtoli: pochotl

Kaxtiltekatlajtoli: ceiba

Tlake kipachiuilti: tlaj se konetl nel kakalaxtik uan se kineki mamotomaua

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsa mokualchijchiua: se kisiljuejuelo ixuiyo uan se kiapacho uan yani ika malti nopa konetl

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Cestrum dumetorum* Schlecht. (Solanaceae)**

Nauatokajyotl: nixtamalxiuitl.

Kaxtiltekatokajyotl: arcajuda

Tlake kipachiuilti: tsonkuajkaloli (tlatotsopitsa), kemaj siamej eskisaj (ipan inisiuayo), tlatotonijkayotl uan kemaj xikuitonij

Tlake mitokiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kisiluejuelo ixuiyo uan se kimaleno ika albahacar (*Ocimum basilicum* L.) uan mistonkokaj (*Annona globiflora* Schlecht.) uan se kimoloni, uan tlaj se tsonkualkualo, se kiji totonik, kemaj se touai eskisa nojki se kiji totonik, tlaj onkaj tlatotonilotl se kiapacho ixuiyo uan ika se malti o se motsinakechi, o nojki se kisiluejuelo ixuiyo uan ikinij se kiapacho ika uinoj uan se mo tsotatakotso. Kemaj akaya xijuitoni se kimoloni ika kakauaxochitl (*Hamelia patens* Jacq.) uan xalxokotl (*Psidium guajava* L.)

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Cinnamomum zeylanicum* Nees. (Lauraceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: canela

Tlake pichaulti: ijtikuajkualoli

Tlake motekiui: ipetlayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ika tonalauakatl (*Persea americana* Miller var. *brymifolia* (Schl. et Cham.) Blake) uan manzanilla (*Matricaria chamomilla* L.), se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Cissampelos pareira* L. (Menispermaceae)**

Nauatokajyotl: tsintsop

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni Kuextakapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: mapitsali, ijtikuajkualoli uan esjuilo

Tlake motekiui: nejmaxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kiapacho uan nopa iayo se kiji o nojkia kualtitok tlaj se moloni

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Cissus sicyoides* L. (Vitaceae)**

Nauatokajyotl: kuaxokomekatl

Kaxtiltekatlajtoli: uva de monte

Tlake kipachiualti: kemaj axueli se maxixa

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kiji iayo tlen nopa ikuamekayo uan san se pilkentsij

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle (Rutaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: lima

Tlake kipachiuilti: kosajuilo, tlatlasistli uan nejmatili

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj motekiui: kemaj akaya kosajuilo se kimoloni ni xiuitl iuaya tsokouijtl ixuiyo (*Pouteria hypoglauca* (Standl.) Bach.), simarro (*Citrus aurantium* L.) uan kokaj (*Annona reticulata* L.), para tlatlasistli sekitekiui ni tlamantli uan se kitlalili eucalpto ixuiyo (*Eucalyptus globulus* Labill.). Kemaj se kineki kitekiuis ika majmatili se kimanelo ika nematilxiuitl (*Thunbergia alata* Bojer), ekauilotl (*Adiantum andicola* Liemb), ruda (*Ruta chalepensis* L.), romero (*Rosmarinus officinalis* L.), ajuiyakxiuitl (*Litsea glaucescens* HBK.), auakatl (*Persea americana* Miller.) uan ajuechmama (*Euphorbia* sp.) se kiapacho uan se kitlalpichi kokoxketl

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle (*Rutaceae*)**

Nauatokajyotl: lemoj

Kaxtiltekatokajyotl: limón

Tlake kipachiuilti: esjuilo uan kemaj akaya kuetlaxo xipeua

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: tlaj se esjuilo, se kikua iuaya mimilkilitl (*Xanthosoma robustum* Schott.) uan kemaj se kuetlaxo xipeua uan se kitekiui ika kouachacha (*Selenicereus grandiflorus* (L.) Briton et. Rose) uan tojtopo (*Kalanchoe pinnata* (Lam.) Pers.

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Citrus aurantium* L. (*Rutaceae*)**

Nauatlajtoli: simarro (se tlajtoltlaneuili tlen kaxtiltekakamanali)

Kaxtiltekatlajtoli: naranja cimarrón

Tlake kipachiuilti: kosajuilo, tlatotonijkayotl uan kemaj se axuelkochi

Tlake motekiui: ixuiyo uan itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemas se kosajuilo

kemaj akaya kosajuilo se kimoloni ni xiuitl iuaya tsokouijtl ixiuiyo (*Pouteria hypoglauca* (Standl.) Bach.), lima (*Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle uan kokaj (*Annona reticulata* L.), kemaj onkaj tlatlasistli, se kimoloni ixuiyo uan se kitsopelalti ika sayoknejtli uan se kiji kemaj se amiki. Kemaj onkaj tlatotonijkayotl moneki se kipatskas, tlen mo omeui, se achi momanelo ika uinoj uan se ika kipolo nochi itlakayo, nopa seyok achi se kiji; tlaj axseueli kochi uajka se kimoloni ixuiyo uan se kiji axtoui se motekas

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Cocos nucifera* L. (*Arecaceae*)**

Nauatokajyotl: Ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: coco

Tlake kipachiuilti: kemaj akaya tlauei moiuinti

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni inakayo uan se kimoloni ika kuaxilotl (*Musa* spp.) uan se kikaua ma seui uan se kitlalili se pilkentsij tlaili; se kiji axtoui se tlakuas ika ijnalok ika se kaxtoli tonatij

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Commelina erecta* L. (*Commelinaceae*)**

Nauatlajtoli: matlalxiuitl

Kaxtiltekatlajtoli: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: kemaj kisa miyak ixkuitlayo

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se isa iak miyak ixkuitlatl, se kitlali ieso tlen ni xiuitl uan ika inij poliui

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Cucurbita martinii* L. H. Bailey (*Cucurbitaceae*)**

Nauatokajyotl: akuakalache

Kaxtiltekatlajtoli: ipan ni Kestekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: kuauakistli

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kiteki itlajka kemaj nojoaj xoxouik, se kitlajko ita uan se capacho uan teipaj yani ika malti kokoxketl

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Cnidoscolus aconitifolius* (Mill.) I M. Johnston.
(*Euphorbiaceae*)**

Nauatokajyotl: chaya

Kaxtiltekatlajtoli: chaya (se kamanaltlaneuili tlen maya tlajtoli)

Tlake kipachiuiltili: kemaj eyokokoya, uan kemaj se eyoxaliui

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkstsaj mo kualchijchiua: se kimoloni ika xokoouatl (*Costus mexicanus* (Jacq.) Swart.) uan chote ipetlayo (*Parmentiera aculeata* DC.) se kiiji kemaj se amiki kemaj se eyokokoya, tlaj se kineki kaxanaltis eyoxali san iselti kimoloni uan se kiiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Croton draco* Schlecht. (*Euphorbiaceae*)**

Nauatokajyotl: eskuauitl

Kaxtiltekatlajtoli: palo sangrado

Tlake kipachiuiltili: kemaj petonij kokomej o se mo kuetlaxokokoxtok

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kipepecho ieso kampa se kineki mapachiui

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: ik amo tlapichiliyaj

***Cordia alliodora* (Ruiz et Pav.) Cham. (*Boraginaceae*)**

Nauatokajyotl: axiloxochitl

Kaxtiltekatlajtoli: palo rosa

Tlake kipachiuiltili: kemaj se siualt kineki mokene kotonas

Tlake motekiui: ipetlayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikui se achi ipetlayo tlen ni kuauitl uelis se 50 g, uan se kimoloni kemaj kiasi imestli

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl
Seyok tlatekiujkayotl: kuaximali

***Costus mexicanus* (Jacq.) Swart. (Costaceae)**

Nauatokajyotl: xokouautl
Kaxtiltekatlajtoli: caña de jabali
Tlake kipachiuitli: eyokokoya
Tlake motekiui: ikuayo
Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ni xiuitl iuaya chaya (*Cnidocolus aconitifolius* (Mill.) I.M. Johnston.) uan chote y kuapetlayo (*Parmentiera aculeata* DC.) se kiji kamaj se amiki
Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Cuminum cyminum* Juss. (Apiaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj
Kaxtiltekatokajyotl: comino
Tlake kipachiuitli: kemaj konemej ijtikuajkualoj
Tlake motekiui: itlajka
Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimolini ika itlajka uan se kimaleno iuaya hierba buena (*Mentha x piperita* L.) uan orégano (*Lippia graveolens* Kunth.), se kiji totonik
Kenijkatsaj miskalti: xiuitl
Seyok tlatekiuili: kualistli

***Cymbopogon citratus* (DC. ex Nees) Stapf. (Poaceae)**

Nauatlajtoli: sakalemo
Kaxtiltekatlajtoli: zacate limón
Tlake kipachiuitli: kemaj axuili se kochi, tsonpilojkayotl
Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj axseuel kochi se kimoloni ni xiuitl uan se kiiji axtoui se motekas. Kemaj se tsonpiliui se kiiji se keski taza tlen ni tlamolontli
Kenijkatsaj miskatli: xiuitl

***Diphysa americana* (Mill.) M. Sousa (Fabaceae)**

Nauatokajyotl: tenkikis

Kaxtiltekatokajyotl: quebrache

Tlake kipachiuilti: mapitsali uan axixkuajkualoli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ixuiyo uan teipaj se kiiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Dysphania ambrosioides* (L.) Weber (Amaranthaceae)**

Nauatokajyotl: apasotl

Kaxtiltekatlajtoli: epazote

Tlake kipachiuilti: kemaj se ijtiokuili, ijtkuajkualojkayotl uan kemaj se temaj kineki nimaj momakistis

Tlake motekiui: nejmaxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni uan se kiiji axtoui se tlakuas o kafenis ika ijnalok kemaj se ijtiokuilo, kemaj se ijtkuajkualo se kimoloni uan se kiiji kemaj se kimachili ijtitlasolistli uan kemaj se tenaj kineki nimantsij momakistis se kimoloni se ome o eyi imakuayo ipan se litro uan se kiiji kemaj sanok kinonantok

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Eriobotrya japonica* Lindl. (Rosaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: níspero

Tlake kipachiuilti: estsopelijkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ixuiyo uan se kiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Erythrina americana* Miller (*Fabaceae*)**

Nauatlatokajyot: pemoch

Kaxtiltekatlajtoli: pemuche (se kamanaltlaneuili tlen tenek tlajtoli)

Tlake kipachilti: kemaj axsuelkochi

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikua ika ayouatl o ika tejixtli ika teotlak

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: tlachijchiali

Eucalyptus globulus* Labill. *Myrtaceae

Nauatlatokajyotl: ipan Kuextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: eucalipto

Tlake kipachiuilti: tlatlaxixtli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ixuiyo iuaya lima ixuiyo (*Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle) se kiji totonik uan kimpa kaxantiyaj

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Eugenia capuli* (Cham. & Schldl.) O. Berg. (*Myrtaceae*)**

Nauatokajyotl: piste.

Kaxtiltekatlajtoli: ipan kuestekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: kokomej

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mo kualchijchiua: se kimoloni ixuiyo ika xiuitl tlen ni teokuaitl
(*Cedrela odorata* L.) uan se kipajpaka kampa petontokej kokomej

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuaitl

Seyok tlatekiuijkayotl: kualistli

***Euphorbia maculata* L. (*Euphorbiaceae*)**

Nauatokajyotl: tlalmemeya

Kaxtiltekatlajtoli: ipan kuestekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: kemaj akaya yakatsoleskisa

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj motekiui: se kitlali ieso tlen ni xiuitl, uan se kichiya maayok
nakaeskisa

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Euphorbia* sp. (*Euphorbiaceae*)**

Nauatokajyotl: ajuechmama

Kaxtiltekatlajtoli: hierba del sereno:

Tlake kipachiuilti: kemaj se metskuajkuati kemaj se uejka nejnentok

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kiapacho uan se kikaua se youali uan se kiiji ika
ijjalok

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Eysenhardtia polysthachea* (Ortega) Sarg. (*Fabaceae*)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextakapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: palo azul

Tlake kipachiuilti: kemaj se axixkuajkualo

Tlake motekiui: imakuayo uan ikuayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni uan se kiiji kemaj se amiki uan ijkinij
pojpoliui

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Gomphrena serrata* L. (Amaranthaceae)**

Nauatokajyotl: oloxochitl

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni Kuextakapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: tlatlasistli

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijakatsaj mokualchijchiua: se kimoloni uan se kiji yamankatotonik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tekiuikayotl: tlachijchiuali

***Gonolobus niger* R. Br. (Asclepiadaceae)**

Nauatokajyotl: kuaeyojtli

Kaxtiltekatokajyotl: cuahueyote

Tlake kipachuuilti: kichiua konemey axtlayekokaj

Tlake motekiui: itlajka

Ajka kinijmaua: konemey axkuali kikuasej ni kuaueyojtli iyoltsij pampa kemaj ueyiyasej, ouij ika tlayekosej, pampa kininmaua tsaktok ni itlajka

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Gossypium hirsutum* L. (Malvaceae)**

Nauatokajyotl: lxkatl

Kaxtiltekatlajtoli: algodón

Tlake kipachiuilti: kemaj se akaya motexokoli

Tlake motekiui: iyol

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitisi iyol uan se kimoloni uan teipaj se kiji tototnik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Guazuma ulmifolia* Lam. (Sterculiaceae)**

Nauatlajtoli: akichkuauitl (akich se kamanaltlaneuili tlen tenek tlajtoli)

Kaxtiltekatokajyotl: guazima

Tlake kipachiuilti: estsoluijkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se imoloni ixuiyo uan teipaj se kiiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: ika motlipichiyaj

***Hamelia patens* Jacq. (Rubiaceae)**

Nauatokajyotl: kakauaxochitl:

Kaxtiltekatokajyotl: zapote maduro; madura zapote

Tlake kipachiuilti: Kemaj siuamej eskisaj ipan ini siuayo, kemaj se mo teki, esjuilo, xikuitonij uan euokokoyaj

Tlake motekiui: ixuiyo uan ixochiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se toau eskisa moneki kimolonis uan kiijs,

Tlaj akaya motektok se kipatska uan se kitlali ieso: tlaj akaya esjuilo se kimoloni ixuiyo uan se kiiji totonij. Kemaj xikuitonij se kimanelo ixuiyo ika xalxokotl ixuiyo (*Psidium guajava* L.) uan nixtamalxiuitl (*Cestrum dumetorum* Schlecht.)

se kiiji ome taza eyi ueltaj ipan se tonal. Kemaj onkaj euokuajkualoli, se kimoloni ika auakiauslatl (*Persea americana* Miller) uan se kiiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Hidalgoa ternata* La Llave ex Lex. (Asteraceae)**

Nauatokajyotl: chilpaxochitl

Kaxtiltekatokajyotl: árnica

Tlake kipachiuilti: kemaj ijtisemauiyaj, xikuitonij, tsontekokoyaj uan kemaj tlalo pankisan ipan inikeskuayo

Tlake motekiui: nejmxtij

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se komoloni ika se metro ikuamekayo tlen ni xiuitl ika se litro atl uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Hylocereus undatus* (Haw.) Britton & Rose (Cactaceae)**

Nauatokajyotl: chacha (se tlaneuili tlen tenek tlajtoli)

Kaxtiltekatokajyotl: pitaya

Tlake kipachiuilti: *chikontilistli*, (xijtlachili *Tagetes erecta* L.)

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: ya ni ika se momaijto

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Hyptis verticillata* Jacq. (Lamiaceae)**

Nauatokajyotl: apasotlachpouastli

Kaxtiltekatokajyotl: hierba negra

Tlake kipachiuilti: kemaj se tlasolisuilo, ijtikokoya, ajakatl, tlasemauiyalotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se tlasolisjuilo, se kiapacho ipan tlaili ika albahacar ixuiyo (*Ocimum basilicum* L.) uan taranchiya (*Ocimum micranthum* Willd.) se kikaua se keski tonali uan teipaj kuali se kitekiuis. Kemaj se ijtikokoya se kimoloni uan se kiji te taza totonik kemaj se kikonana, ika ajakatl se kioxpana kokoxketl ika ajo (*Allium sativum* L.) uan albahacar (*Ocimum basilicum* L.), uan teipaj se kuamajkaua; kenaj onkaj tlasemauijkayotl, se kimoloni iuaya uaxi (*Leucena leucocephala* (Lam.) De Wit.), sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.) uan iyiatl (*Nicotiana tabacum* L.), uan ya ni ika se mocakti

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Ipomoea dumosa* (Benth.) L.O. Williams (Convolvulaceae)**

Nauatokajyotl: soyo (se tlaneuili tlen tenek tlajtoli)

Kaxtiltekatlajtoli: ipan Kuestekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: kemaj se tenaj axueli kichichiti ikonej pampa axchiikisa

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kichiua se tlananili uan se kitlalili ika ayouatl uan elotl, ya ni tlan namaj kiiljuiyaj nutracético, pampa se tlakua uan se mopajti

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Ipomoea* sp (Convolvulaceae)**

Nauatlatokajyotl: tlatlapankaxochitl

Kaxtiltekatokajyotl: rompe plato

Tlake kichiua: kichiua siuapiltinij mauiuitiyaj

Tlake temaua: ixuiyo

Kenijkatsaj temaua: kemaj xiupiltinij mauiltiyaj, moneki maaxmauiltikaj ika ni xiuitl, pampa kemaj uejueyiyasej uan kinekisej tlatekiusej motlapanilisej

Kenijkatsaj miskaltiaj: sankualkuauitl

***Ipomoea* sp. (Convolvulaceae)**

Nauatokajyotl: omitestli

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiualti: tlankochkuajkualoli uan tsinkechkuajkualoli

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se tlankochkuajkuali, se kitlajko ita uan se citlali kampa kokoya, kemaj se tsinkechkuajkualo, se kitisi iyol uan se kipepecho ika se ueyi xiuitl

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Jatropha curcas* L. (Euphorbiaceae)**

Nauatokajyotl: achtli

Kaxtiltekatokajyotl: piñón

Tlake kipachiuilti: kemaj kisaj kamakokomej

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitlali ieso kampa petontokej kokomej se keski uelta uan kemaj kuauakij ayok se kikaua

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Justicia spicigera* Schlecht. (*Acanthaceae*)**

Nauatlatokajyotl: mouijtli

Kaxtiltekatlatokajyotl: mouite

Tlake kipachiuilti: kemaj tlapolouaj, kemaj mijkatsitsij temajmatiyaj, se tetiktlali uan kemaj se ajuayotla

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se tlapolo, se kimoloni uan teipaj yani ika se malti uan nojkia moneki se kimolonis seyok achi uan se kiijis memaj se Amikis, tlaj se kimelaua ajakatl se kiijnekuis ixiuoyo uan teipaj se kipojpoua nochi itlakayo, tlaj se kimeni se motetiktlalis uajka se kimoloni ika auakatl ixixiuiyo (*Persea americana* Miller). Kemaj se ajuayotla (chichiliui tokuetlaxo uan ajuayo), se kitoxoma ixixiuiyo chikauak kampa ajuayo

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Kalanchoe pinnata* (Lam.) Pers. (*Crassulaceae*)**

Nauatokajyotl: tojtopo

Kaxtiltakatokajyotl: totopo

Tlake kipachiuilti: kechsemauiyotl uan kuetlaxoxipeua

Tlake motekiui: ixixiuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se kechsemauiya se kitotoni ixixiuiyo uan se kipepecho ikechtla kemaj yamankatotonik; tlaj se kuetlaxoxipeua se kitisi ika

kouachacha (*Selenicereus grandiflorus* (L.) Britton et Rose) uan se kipatskili lemoj uan istaknextli, nochi tlamaneloli se kipepecho
Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Leucaena leucocephala* (Lam) De Wit (*Fabaceae*)**

Nauatokajyotl: uaxi

Kaxtiltekatlajtoli: huashi

Tlake kipachiuilti: ijtiokuilimej uan tlasemauijkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo uan itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiuaj: kemaj onkaj tlasemaui se kimoloni ika sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.), iyiatl (*Nicotiana tabacum* L.) uan apasotlachpouastli (*Hyptis verticillata* Jacq.), uan se ika mokakti. Kemaj se ijtiokuilo, se kikua iyol, moneki se kikuas axtoi se tlakuas o kafenis ika ijnalok

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Lippia dulcis* Trev. (*Verbenaceae*)**

Nauatokajyotl: tsopelikxiuitl

Kaxtiltekatokajyorl: hierba dulce

Tlake kipachiuilti: yolsesekayotl; kemaj se maseuali kipia se kuesoli uajka uelis peua yolseseya

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimolino ixuiyo uan imakuayo uan se kiiiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Lippia graveolens* Kunth (*Verbenaceae*)**

Nauatlajtoli: ipan Kuextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: orégano

Tlake kipachauilti: ijtikuajkualoli tlen uejueyij uan konemej

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ika ni romero ixuiyo (*Rosmarinus officinalis* L.) uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Litsea glaucescens* Kunth (*Lauraceae*)**

Nombre en nauatl: ajuiyakxiuitl

Kaxtiltekatlajtoli: laurel

Tlake kipachiuilti: nejmatili

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimanelo ika ekauilotl (*Adiantum andicola* Liemb), nematilxiuitl (*Thunbergia alata* Bojer), lima ixuiyo (*Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle), ruda (*Ruta chalepensis* L.), romero (*Rosmarinus officinalis* L.) aun ajuechmama (*Euphorbia* sp.), se ki ilpichi kokoxketl uan nojkia moneki kiijs

Kenijkatsaj mislati: xiuitl

Seuok tlatekiuili: kualistli

***Lycopersicon esculentum* Miller var. *cerasiforme* (Dunal) A. Grey (*Solanaceae*)**

Nauatokajyotl: tomatl

Kaxtiltekatlajtoli: tomatillo

Tlake kipachiuilti: kechkokoya

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitisi ni tomatl uan se mokamanapalouaj

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Lycopersicon esculentum* P. Mill. (*Solanaceae*)**

Nauatokajyotl: xiktomatl

Kaxtiltekatokajyotl: jitomate

Tlake kipachiuilti: kechkokoya

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitisi ni tomatl uan se mokamanapalouaj

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Lygodium venustum* Swartz (*Schizaeaceae*)**

Nauatlatokajyotl: papantepasoli, tejpantepasoli

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiualti: axixkuajkualoli

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni uan se kiijitok se tonal uan se kikotona

kemaj kaxani ni kokolistli

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Mangifera indica* L. (*Anacardiaceae*)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: mango

Tlake kipachiuilti: mapitsali

Tlake motekiui: ipetlayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ipetlayo ika ni kakauaxochitl (*Hamelia patens* Jacq.) uan se kiji totonik uan se kichiya makotoni

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Matricaria chamomilla* L. (*Asteraceae*)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: manzanilla

Tlake kipachiuilti: ijtikuajkualoli, ixkuajkualoli

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se ijtikuajkualo se kimoloni iselti o kuali se kimanelos ika canela (*Cinnamomun zeylanicum* Ness.) uan tonalauakatl ixuiyo (*Persea americana Miller var. drymifolia* (Schl. Et Cham.); kemaj se kimelaua ixkuajkualoli, se kimoloni ni xiuitl uan se moixtsakua ika se yoyomitl uan ijkinij se mopacho uan se kiseli ipojka inj se kichiua ika se 15 pilkaultsitsij, kemaj se tlami kuali se kitlalis ipan ni ixtiyoli se pilkentsij chiiayotl

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Melia azedarach* L. (Meliaceae)**

Nauatokajyotl: piochi

Kaxtiltekatokajyot: pioche

Tlake kipachiuilti: tsonkuajkualojkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikokototsa ixuiyo uan se kiapacho uan teipaj ika se mokuailpi ika se yoyomitl

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kuaxinkayotl

***Mentha xpiiperita* L. (Lamiaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: Hierba buena

Tlake kipachiuilti: ijtikualkualoli tlen konemej

Tlake motekiui: ixuiyo uan itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: sekimoloni nixiuitl iuaya comino (*Cuminum cyminum* Juss.) uan orégano (*Lippia graveolens* Kunth.) uan se kimaka totonik nopa konetl

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Mimosa pudica* L. (Fabaceae)**

Nauatokajyotl: pinauilxiuitl

Kaxtiltekatlajtoli: vergonzosa

Tlaya temau: ixuiyo

Tlake temaua: ni xiuitl moneki axkiitskisej konemej, pampa kemaj ueyiyasej pinauasej

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Morus alba* L. (Moraceae)**

Nauatokajyotl: chikchiktli

Kaxtiltekatlajtoli: Mora

Tlake kipachiuilti: kemaj onkaj tlasolistli

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikui ieso se kitlali ipan se kuaxiloisuatl o seyok tlen ueyi kampa kuali motlalis uan se kipepecho kampa onkaj tlasolistli

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Murraya paniculata* Jacq. (Rutaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni nauatlajtoli tlen Kuextapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: limonaria

Tlake kipachiuilti: estsopelijkayotl

Tlake motekiui: ineljuayo

Kenijkatsaj mokualchilchiua: se kimoloni uan se kiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: kuaiuitl

***Musa xparadisiaca* L. (Musaceae)**

Nauatokajyotl: kuaxilotl.

Kaxtiltekatokajyotl: plátano

Tlake kipachiuilti: chikontilistli uan tlailistli

Tlake motekiui: nejmaxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: ika ni chikontilistli se kimanelo ika ekauilotl (*Adiantum andicola*), akatl (*Arundo donax* L.), akuyo (*Piper sanctum* (Miq.) Schlecht.), matlalxiuitl (*Tinantia glabra* Sheeidw.) uan sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.); nochi ni tlamantli se kikokototsa uan teipaj se kinapacho uan ika inij se kimalti nopa okichpil tlen kixaxiti 7 tonali. Mojkia se kualchijchiua se crustsi ika sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.), teipaj nochi tlakuaj uan axtouij peujaj konemej; ni tlauelechiali kichiuaj pampa ikainij kichiuaj se tlaskamatilistli nochi tatamej tlen kichijka makuali asiko no konetl, uan nojkia ma axkimelaua kokolistli ipan ni mestli tlen miskaltis, tlaj axsekichiuas ni tlamantli uajka kuali kepechi se kokolistli. Nojkia moneki se kitokas ni kuaxilotl ipani ixikni konetl uan ijkinij itonal tlatskitos ika ni tlali. Tlaj akaya neltlai, se kikokototsa se kuaxilotl uan se kimanelo ika coco inakayo (*Cocos nucifera* L.) uan teipaj se kikaua ma seui, se kitlalili se ekntsi tlaili, uan se kijitok ika se kaxtili toantij axtoui se tlakuas o kafenis ika ijnalok

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Syok tlatekiuili: kualistli

***Nicotiana tabacum* L. (Solanaceae)**

Nauatokajyotl: lyiatl

Kaxtiltekatokajyotl: tabaco

Tlake ika kipachiuilti: tlasemauijkayotl, kokomej, ajakatl, chikontlisli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se akaya semaiya se kimanelo ika uashi (*Leucaena leucocephala* (Lam.) De Wit.), apasotlachpouastli (*Hyptis verticillata* Jacq.) uan sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.); se kimoloni uan se ika mokakti. Kemaj se kimelaua ajakatl, se kipokeui ipan itlakayo. Kemaj kisaj kokomej, se kipauaxi se tejkistli, se kitlajko ita, se kikui se achi uan se kitlalili iyiatl siluejueloli

nochi inj se kitlali ipan se pesetl, teipaj se kipojpoua kampa petontokej kokomej uan se kitsejtselo tlokolixko. Moneki se kichiuas ni tlamantli miyak ueltaj se kichiuas ika se eyi tonali; chikontilistli moneki se kiitas sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.)

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Nopalea* sp. (Cactaceae)**

Nauatokajyotl: nejpali

Kaxtiltekatokajyotl: nopal

Tlake motekiui: kechtsopili, estsopelijkayotl

Tlake motekiui: imakuayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitisi ni nejpali uan se kipepecho ipan iyolixpa uan ipan ikuitlapa, inj kemaj kechtsopili, tlaj se akaya estopeliui uajka se kitisi ipan ni teposchilmolketl uan se kiji ika ijnalok axtoui se tlakua o kafeni

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Ocimum basilicum* L. (Lamiaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni kextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: albahacar

Tlake kipachiuilti: texokoyoli, tsonkuajlualoli uan ajakatl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se motexokolijtok se kiapacho ipan tlali ika taranchiya *Ocimum micranthum* Willd. uan apasotlachpouastli (*Hyptis verticillata* Jacq.), se kikaua se ome tonali uan teipaj kuali se kitekiui, kemaj se tsonkuajkualo se kimoloni ika mistonkokaj (*Annona globiflora* Schlecht.) uan nixtamalxiuitl (*Cestrum dumetorum* Schlecht.), kemaj se kimelaua ajakatl se kioxpana kokoxketl ika ni ajo (*Allium sativum* L.) uan apasotlachpouastli (*Hyptis verticillata* Jacq.) uan teipaj se kikuamajkuaua

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Ocimum micranthum* Willd. (Lamiaceae)**

Nauatokajyotl: taranchiya (se kamanaltlaneuikayotl tlen tenek tlajtoli)

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiuilti: texokoli uan nakaskuajkualoli

Tlake se kitekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se motexokolijtok se kiapacho ipan tlaili ika albahacar (*Ocimum basilicum* L.) uan apasotlachpouastli (*Hyptis verticillata* Jacq.), se kikaua se ome tonali uan teipaj kuali se kitekiui, kemaj se kimelaua nakaskuajkualoli, se kimimilo se xiuitl uan se kitlali nakasijtiko uan se kihciya mauaki, ijkinij se keski uelta ixkichka pa pachiui

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Parietaria pennsylvanica* Muhl. (Urticaceae)**

Nauatokajyotl: tsitsikastli.

Kaxtiltekatokajyotl: tzitzicastle

Tlake kipachouilti: kichiua konemey axtlatsiusej

Tlake motekiui: nejmaxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimakui ipan 24 tlen junio mestli ika ijnalok, sekitlali kampa koxtekej uan ijkinij kemaj nopa konemey uejueyiyasej axtlatsiusej

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Parmentiera aculeata* DC. (Bignoniaceae)**

Nauatokajyotl: chote

Nombre castellanizado: chote (préstamo de la lengua tenek)

Tlake kipachiuilti: nakaskuajkualoli, eyokokoya, xikuitonij

Tlake motekiui: ixochiyo, itlajka uan ipetlayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kiteki ixichiyo uan se kitlali nakasijtiko, kemaj se eyokokoya se kinuita, se kimoloni uan se kuali kimanelos iuaya xokouatl (*Costus mexicanus* (Jacq.) Swart.) uan chaya (*Cnidocolus aconitifolius* (Miller.) I.M. Johnston., se kitekiui ipetlayo, se kiji kamaj se amiki; kemaj se xikuitoni, se kitlali ika tekulichi (*Salvia reptans* Jacq.) uan ujmo (*Pithecellobium dulce* (Roxb.) Benth), tlen se kimoloni uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Parthenium hysterophorus* L. (Asteraceae)**

Nombre en nauatl: chajchajajitli

Kaxtiltekatokajyotl: hierba de la escoba

Tlake kipachiulti: kemaj te tlankechi lokochichi uan estsopelijayotl

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se akaya kitlankechi se lokochichi, se kiapacho uan teipaj malti ika inij nopa kokoxketl, nojka se moneki kimiktis se tsojpilotl (*Coragyps atratus*) uan se kichiuas tlakauli uan se kimakas. Kemaj akaya estsopeliui se kimoloni uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: tlaxpouayitl

***Passiflora coriacea* Juss. (Passifloraceae)**

Nauatokajyotl: tsotsoxiuitl

Kaxtiltekatokajyotl: ala de murciélago

Tlake kipachiulti: kemaj se ijtitlasolisjuili

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitotoni ixuiyo uan se kitlali kampa tlasolisjuili

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Pedilanthus tithymaloides* (L.) Dressler (Euphorbiaceae)**

Nauatokajyotl: pilikxitl

Kaxtiltekatokajyotl: zapatito

Tlake kipachiuilti: ijtikuajkualoli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Pedilanthus tithymaloides* (L.) Dressler (*Euphorbiaceae*)**

Nauatokajyotl: pilikxiti

Kaxtiltekatokajyotl: zapatito

Tlake kipachiuilti: ijtikuajkualojkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Persea americana* Miller var. *drymifolia* (Schl. et Cham.) Blake. (*Lauraceae*)**

Nauatokajyotl: tonalauakatl

Kaxtiltekatokajyotl: Aguacate de olor, aguacate oloroso

Tlake kipachiuilti: ijtikuajkualojkayotl, mapitsali, ajakatl, mijkanejmatili uan tetiklatili

Tlake motekiui: ixuiyo uan ipetlayo

Kenijkatsaj mokualchiua: kemaj se ijtikuajkualo, se kimoloni ika canela (*Cinnamomum zeylanicum* Nees) uan manzanilla (*Matricaria chamomilla* L.).

Ika ni mapitsal se kimoloni ipetlayo uan se kitlalili xalxokotl ixuiyo (*Psidium guajava* L.) uan se kiji totonik kemaj se kikonana. Kemaj se kiasi se ajakatl uan mijkanejkatili, se kitoxoma ipan itlakayo uan nimantsij se kikuamajkaua, kemaj se kineki motetiktlalis, uajka se kimoloni ika mouijtli ixuiyo (*Justicia spicigera* Schlecht.)

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Petiveria alliacea* L. (*Phytolaccaceae*)**

Nauatokajyotl: pasaj (se kamanaltlaneuili tlen tenek tlajtoli)

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni kuextekapaj tlali axonkaj

Tlake kipachiulti: kemaj se metskokoya

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj se kikualchijchiua: se kimoloni uan se ika mokakti

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Pimenta dioica* (L.) Merr. (*Myrtaceae*)**

Nauatokajyotl: ipan ni kuextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: pimienta

Tlake kipachiulti: kemaj se kechtsopi

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchilchiua: se kimoloni uan se kiji yamankatotonik

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tekiuili: kualistli

***Piper amalago* L. (*Piperaceae*)**

Nauatokajyotl: xalkuauitl

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Tlake kipachiulti: tlatotonijkayotl

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimanelo iuaya chakaj (*Bursera simaruba* (L.)

Sarg.) uan nixtamalxiuitl (*Cestrum dumetorum* Schlecht.), se kiapacho ipan tlaili, uan se kitlalili se pilkentsin istatl uan se ik amo kakti

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Piper sanctum* (Miq.) Schlechtendal. (*Piperaceae*)**

Nauatokajyotl: akuyo

kaxtiltekatokajyotl: ipan ni kuextekapaj tlali, axonkaj

Tlake kipachiuilti: chikontilistli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimanelo iuaya *sempoalxochitl* (*Tagetes erecta* L.), ekauilotl (*Adiantum andicola* Liemb.), *matlalxiuitl* (*Tinantia glabra* Sheeidw), kuaxilotl (*Musa xparadisiaca* L.) uan akatl (*Arundo donax* L.). Nochi ni tlamantli san ni sempoalxochitl se kikixto uan se kikitotsa uan se kitlali ipan se tlaya, se kiapacho uan ika inij se ki malti nopa konetl kemaj kixaxiti 7 tonali, ni sempoalxochitl se kitlachijchiua ipan se crujsi

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Pithecellobium dulce* (Roxb.) Benth. (Fabaceae)**

Nauatokajyotl: ujmo (se kamanaltlaneuili tlen tenektlajtoli)

Kaxtiltekatokajyotl: humo

Tlake kipachiuilti: xikuitoni

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchuiua: ixuiyo se kimanelo ika tekiuilichi ixuiyo (*Salvia reptans* Jacq.) uan chote (*Parmentiera aculeata* DC.) se kimoloni uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Pluchea odorata* (L.) Cass. (Asteraceae)**

Nauatokajyotl: tonantsixiui

Kaxtiltekatokajyotl: santa María, hoja santa

Tlake kipachiuilti: ijtitlasolijayotl; kemaj se tenaj kineki mokone kotonas

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se ijtitlasolisjuilo, se kitotoni komalko uan se kitlali kampa kokoya uan se motlajko ilpi ika se pesetl. Kemaj se tenaj kineki

mokonekotonas se kimoloni ixuiyo uan moneki kiijs makuili tonatij axtoui ma peuas imestli

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Plumeria rubra* L. (Apocynaceae)**

Nauatokajyotl: tlajtokxochitl

Kaxtiltekatokajyotl: flor de mayo

Tlake kipachiuilti: kemaj petonij kokomej

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitlali ieso kampa petontokej kokomej uan impa se kitlali se ome o eyi ueltaj uan se kichiya ma uakikaj

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: tlachijchiuali

***Populus* sp. (Salicaceae)**

Nauatokajyotl: pepeyoka

Kaxtiltekatokajyotl: olmo

Tlake kipachiuilti: kemaj konemej tlatsiuij

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj motekiui: se malti ika ixuiyo kemaj se kineki nopa konemej kemaj miskaltisej axtlatsiusej uan axajaxtisej pampa kinimaua ni xiuitl, tlen nochipa molinijtokej

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Porophyllum ruderale* (Jacq.) Cass. var. *macrocephalum* (DC.) Cronquist (Asteraceae)**

Nombre en nauatl: ijialkilitl

Kaxtiltekatokajyotl: mesis

Tlake kipachiuilti: ma axteistlakatiluijakaj

Tlake techiua: ixuiyo

Ajkia kimaua: ni konekej moneki axkikuasej ni kilitl ika teotlak o kemaj tlayoua, pampa kemaj ueyiyasej kini istlakauisej, inj pampa nelmijiyoti uan nimaj nesi kampa eltok

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Pouteria hypoglauca* (Standl.) Bach (*Sapotaceae*)**

Nauatokajyotl: tsokouijtli

Kaxtiltekatokajyotl: tzocouite

Tlake kipachiuilti: kosajuilo

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ixuiyo uan se kimanelo ika lima xiuitl (*Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle), somarro ixuiyo (*Citrus aurantium* L.) uan kokaj (*Annona reticulata* L.), se kiji kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Pouteria zapota* (Jacq.) H.E. Moores et Stearn (*Sapotaceae*)**

Nauatokajyotl: kuatsapotl

Kaxtiltekatokajyotl: zapote mamey

Tlake kipachiuilti: kemaj se motlati

Tlake motekiui: iyol

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitlati iyol tlen ni kuatsapotl uan ikuajnexo se kitlali kampa se motlatijtok. Ni kuatsapotl axkuali kikuasej nanamej tlen koneuejkej, pampa ni kuaitl neluajkaua tlaeli, uan inj kuali se kimauas nopa tenaj uan ikinij ni konetl teuekanemiltis

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tletekiuili: kualistli

***Protium copal* (Schlecht. et Cham.) Engler (*Burseraceae*)**

Nauatokajyotl: kopali

Kaxtiltekatokajyotl: copal

Tlake kipachiuiltl: kokomej, chikontilistli

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj mokualchijchiua: ieso se kitlali kampa petontokej kokomej, ipan chikontilistli yani ika se mouenti ika tatamej, uan yeka se kitlati

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Prunus domestica* L. (Rosaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni kextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: ciruela pasa

Tlake kipachiuiltl: kemaj axueli se moxixa

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj motekiui: se kimoloni chikome ipan se taza, se kiji yamankatotonij ika ijnalok uan ika ika tlayo axtoui se kochis ika chokome tomatij

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Psidium guajava* L. (Myrtaceae)**

Nauatokajyotl: xalxokotl

Kaxtiltekatokajyotl: guayaba

Tlake kipachiuiltl: mapitsali

Tlake motekiui: ixuiyo uan itlajka

Kenijkatsaj mokualchichiua: se kimoloni ika isuatl tlen tonalauakatl (*Persea americana* Miller var. *drymifolia* (Schlecht. et Cham.) Blake uan granada (*Punica granatum* L.) uan se kiji kemaj se amiki, moneki se kimanas, kemaj peua se mapitsa, nojki kuali se kikuas itlajka xoxouik. Kemaj se xikuitoni, se kiji ome taza totonik, eyi uelta ika se tonal, moneki se kimanas ika kakauaxochitl (*Hamelia patens* Jacq.) uan nixtamalxiuitl (*Cestrum dumetorum* Schlecht.)

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Psittacanthus calyculatus* (DC.) G. Don. (Loranthaceae)**

Nauatokajyotl: kausilakatl

Kaxtiltekatokajyotl: seca palo

Tlake kipachiuilti: kemaj se tenaj kineki mokonekotonas

Tlake motekiui: ikuayo uan ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikui ome pamitl tlen ni xiuitl tlen se 20 cm, ika inij se kimoloni, se kikaua maseui uan se kiji ome taza mekej peua imestli

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Punica granatum* L. (Punicaceae)**

Nauatokajyotl: kananares

kaxtiltekatokajyotl: granada

Tlake kipachiuilti: mapitsali

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ika xalxokotl ixuiyo (*Psidium guajava* L.) kemaj se peua se mapitsa yani ika se atlitok

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Rhipsalis baccifera* (Soland. ex J. Miller) Stearn (Cactaceae)**

Nauatokajyotl: kuauasetl, kuaxonakatl

Kaxtiltekatokajyotl: Nigua

Tlake kipachiuilti: kechsemauijkayotl, estsopelijayotl

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitotoni komalko uan se tlali ipan ikechtla tlen kokoxketl kemaj semauiya ikech, uan kemaj se estsopeliui, se kimoloni uan se ika atlitok kemaj se amiki. Tlen kipajchiua yani tlen chamani ipan chote (*Parmentiera edulis* DC.)

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Rosmarinus officinalis* L. (*Lamiaceae*)**

Nauatokajyotl: ipan nauatoajtoli tlen Kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: romero

Tlake kipachiuilti: ijtitlasolistli

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ika ni orégano (*Lippia graveolens* Kunth.) uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Rosa centifolia* L. (*Rosaceae*)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: rosa de castilla

Tlake kipachiuilti: kemaj axseuelkochi, totonijkayotl, tlatlasistli uan misotlali

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj axseueli se kochi se kiteki ika ijnalok naui xochitl se kitlali ipan se komitl uan se kiajuecho ika se crustsi uan teipaj ya ni ika se atli. Kemaj se kimelaua tlasistli uan tlatotonijkayotl se kiteki ojote tlen chikomej (makatlaktli uan naui) xochitl, se kimoloni uan se ika motsinakechi ika inj. Kemaj onkaj misotlali se kimoloni itlajka tlen chikajtok uan inj se kimaka ya ni nopa kokoxketl

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuijkayotl: tlachijchiuali

***Ruta chalepensis* L. (*Rutaceae*)**

Nauatokajyotl: ipan ni kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltakatlajtoli: ruda

Tlake kipachiualti: majmatili uan estsopelijkayotl

Tlake motekiui: nejmaxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: ika ni majmatili se kimanelo ika akauilotl (*Adiantum andicola* Liebm.), nematilxiuitl (*Thunbergia alata* Bojer.), lima ixuiyo (*Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle), romero (*Rosmarinus officinalis* L.) uan auehmama (*Euphorbia* sp.) se kiapacho ipan tlaili uan se kialpichi kokoxketl. Ika ni estsopelijkayotl, se kimoloni uan yani ika se atli kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Saccharum officinarum* L. (Poaceae)**

Nauatokajyotl: ouatl

Kaxtiltekatokajyotl: caña de azúcar

Tlake kipachiuilti: kemaj motexikolijtok. kemaj onkaj tlasolistli uan chikontilistli

Tlake motekiui: ikuayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se motexokoli uan moketsa tlasolistli se kipatska ni ouatl uan teipaj se kikaua se keski mestli uan ijkinij kemaj monekis uan yani ika se moxixito. Ipan chikontilistli mo tekiui pampa ya ni ika se momaijto, se kichiua se crustsi tlalchipaj

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Salvia reptans* Jacq. (Lamiaceae)**

Nauatokajyotl: tekuilichi

Kaxtiltekatokajyotl: menta

Tlake kipachiuilti: xikuitoni, tlasemauijkayotl, ijtikuajkualoli

Tlake motekiui: nejmaxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj xikuitonij, se kimanelo ika ni chote ixuiyo (*Parmentiera aculeata* DC.) uan ujmo (*Pithecellobium dulce* (Roxb.) Benth), se

kimoloni uan se kiji totonik. Kemaj peua tlasemauijkayotl se kimoloni iselti uan se kiji totonik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

Salvia sp. (Lamiaceae)

Nauatokajyotl: tonatixochitl

Kaxtiltekatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Tlake kipachiuilti: chipauakokomej

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj ni kokomej chipauakej, se kiapacho uan se kimaka kokoxketl uan kimpa yolik mopatlatiyouij

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Sechium edule Swartz. (Cucurbitaceae)

Nauatokajyotl: kuatlajkayotl

Kaxtiltekatokajyotl: chayote

Tlake kipachiuilti: kemaj kikuaj iyol, konemej axtlayakouaj

Tlake kichiua: iyol

Ajki kininkaua: konemej moneki alkikuasej iyol tlen ni kuatlajkayotl pampa kemaj ueyiyasej, yolik kiyekosej, pampa kininmauas tsaktok ni iyol

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

Selenicereus grandiflorus (L.) Britton et Rose (Cactaceae)

Nauatokajyotl: kouachacha

Kaxtiltekatlatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Tlake kipachiuilti: kemaj se kuetlaxajuayo

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitisi ni kouachacha uan tojtopo (*Kalanchoe pinnata* (Lam.) Pers.), se kipatskili se limo (*Citrus aurantifolia* (Christm.) Swingle) uan se kentsij istaknextli, se kimanelo nochi uan se kipepecho kampa ajuayo

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Serjania racemosa* Schum. (*Sapindaceae*)**

Nauatokajyotl: chikomeyolo

Kaxtiltekatokajyotl: siete corazones

Tlake kipachiuilti: eyokokoya

Tlake motekiui: ikuayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikokototsa se achi tlen ni kuamekatl uelis se 8 cm, se kimoloni uan se kiji kemaj se amiki uan ijkinij mapachiui

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Selaginella lepidophylla* (Hook. et Gress.) Spring. (*Selaginellaceae*)**

Nauatokajyotl: texochitl

Kaxtiltekatokajyotl: flor de piedra

Tlake kipachiuilti: kemaj se moyolpachojtok

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni nejmxtik uan se kiji

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Solanum nigrum* L. (*Solanaceae*)**

Nauatokajyotl: tomakilitl

Kaxtiltekatlajtoli: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Tlake kipachiuilti: kemaj kisa kuaixtli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kisiljuejuelo uan se kiapacho uan se kitekiui kemaj se tlami se moxapojui

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Solanum tuberosum* L. (*Solanaceae*)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: papa

Tlake kipachiuilti: kemaj olokisa pampase moijtitsayana pampa se neletik se kimama

Tlake motekiui: imakauayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikui se papa ueyi uan se kimalakaxhteki, se kitlali se kampa pankistok nopa ololtik, se moijttilpi uan kimpa mokaua uan se kikixti kemak ni papa kuauaki, mochiua se keski uelta uan se kichiya ma pachiui

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlakekiuili: kualistli

***Solanum verbascifolium* L. (*Solanaceae*)**

Nauatokajyotl: iyialkuauitl

Kaxtiltekatokajyotl: tabaquillo

Tlake kipachiuilti: kemaj se metskuajkualo

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchilchiua: se kimoloni ixuiyo uan se kitlali ipan se komitl o se chachapali uan se kikalaki se imets, moneki se kiijiyouis tlen achi totonik

Kenijkatsaj miskalti: sankualkuauitl

***Spondias mombin* L. (*Anacardiaceae*)**

Nauatlakajyotl: temaxokotl

Kaxtiltekatokajyotl: ciruela campechana

Tlake kipachiuilti: silkokomej

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitoxoma kampa petontokej

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

***Stemmadenia donelii-smithii* (Rose) Woodson (*Apocynaceae*)**

Nauatokajyotl: totoikxite

Kaxtiltekatokajyotl: huevo de burro

Tlake kipachialti: se kitekiui kemaj kisaj tsikitomej uan kema eskisa

Tlake motekiui: ieso

Kenijkatsaj motekiui: se kitlali ieso kampa petontokej tsikitomej, axtoui moneki
se kitoxomas ika se tlaya, nojkia se kitlali ieso kema se motsonteki

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Syzygium aromaticum* (L.) Merr et P. Perry (*Myrtaceae*)**

Nauatokajyotl: ipan ni Kuextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: clavo

Tlake kipachiuilti: tlankochkuajkualoli

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kitisi ni clavo uan se kitlali ni cebollas iayo
(*Allium cepa* L.) uan se kitlali kampa kokoya

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tekiuili: kualistli

***Tagetes erecta* L. (*Asteraceae*)**

Nauatokajyotl: sempoalxochitl.

Kaxtiltekatokajyotl: flor de muerto

Tlake ika motekiui: kemaj se metsemauiya, chikontilistli

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemak se metsemuiya, se kimoloni iuaya uaxi (*Leucaena leucocephala* (Lam.) De Wit.), apasotlachpouastli (*Hyptis verticillata* Jacq.) uan iyiatl (*Nicotiana tabacum* L.), uan yani ika se mokakti. Nojxia motekiui ipan chikontilistli, nikaj momanelo ika ekauilotl (*Adiantum andicola* Liemb), carrizo (*Arundo donax* L.), akatl (*Piper sanctum* (Miq.) Schlecht.), matlalxiuitl (*Commelina erecta* L.) uan kuaxilotl (*Musa xparadisiaca* L.). Nochi ni tlamantli se kikokototsa uan teipaj se kinapacho uan ika inj se kimalti nopa okichpil tlen kixaxiti 7 tonali. Mojkia se kualchijchiua se crustsi ika sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.), teipaj nochi tlakuaj uan axtouij peuaj konemej; ni tlauehchiali kichiuaj pampa ikainij kichiuaj se tlaskamatilistli nochi tatamej tlen kichijka makuali asiko no konetl, uan nojkia ma axkimelaua kokolistli ipan ni mestli tlen miskaltis, tlaj axsekichiuas ni tlamantli uajka kuali kepechi se kokolistli. Nojkia moneki se kitokas ni kuaxilotl ipani ixikni konetl uan ijkinij itonal tlatskitos ika ni tlali

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tekiuikayotl: tlachijchiuali

***Tamarindus indica* L. (Fabaceae)**

Nauatokajtotl: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: tamarindo

Tlake kipachiuilti: tlatlasistli

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ni tamarindo ika bugambilia ixuiyo (*Bougainvillea glabra* Choisy), se kitsopelalti ika sayolnektli uan se kiiji tototnik

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

Seyok tekiuili: kualistli

***Ternstroemia pringlei* (Rose) Standley (Theaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni kuextekapaj tlali, axonkaj

Kaxtiltekatokajyotl: flor de tila

Tlake kipachiuilti: kemaj se nelkualani

Tlake motekiui: ixochiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kikui eyi majpili tlen ni xochitl uan se kimolini ila se litro atl; se kiijitok kemaj se amiki

Kenijkatsaj miskalti: kuauitl

***Tillandsia usneoides* (L.) L. (Bromeliaceae)**

Nauatokajyotl: kuapaxtli

Kaxtiltekatokajyotl: heno, paxtle

Tlake kipachiuilti: isikayotl

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimanelo ika bugambilia (*Bougainvillea glabra* Choisy) uan eucalipto (*Eucalyptus globulus* Labill.) se kimoloni uan se kiiji ome taza ika ijnalok uan ika tlayo axtoui se motekas

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tekiuili: tlamajtoli

***Tinantia glabra* Sheeidw. (Commelinaceae)**

Nombre en nauatl: matlalxiuitl

Nombre castellano: ipan ni Kuextekapaj tlali, axonkaj

Tlake ika motekiui: chikontilistli

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: Nochi ni tlamantli se kikokototsa uan teipaj se kinapacho uan ika inj se kimalti nopa okichpil tlen kixaxiti 7 tonali. Mojkia se kualchijchiua se crustsi ika sempolxochitl (*Tagetes erecta* L.), teipaj nochi tlakuaj uan axtouij peuj konemej; ni tlauelechiali kichiuaj pampa ikainij kichiuaj se tlasamatilistli nochi tatamej tlen kichijka makuali asiko no konetl, uan nojkia ma axkimelaua kokolistli ipan ni mestli tlen miskaltis, tlaj axsekichiuas ni tlamantli uajka kuali kepechi se kokolistli. Nojkia moneki se kitokas ni kuaxilotl ipani ixikni konetl uan ijkinij itonal tlatskitos ika ni tlali

Kenijkatsaj mokualchijchiua: xiuitl

***Thunbergia alata* Bojer ex Sims (Acanthaceae)**

Nauatokajyotl: nematilxiuitl

Kaxtiltekatokajyotl: hierba del susto

Tlake kipachiuilti: majmatili

Tlake motekiui: nejmxtik

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kiapacho uan se kimaka ma kiji iselti o iuaya ekauilotl (*Adiantum andicola* Liebm.), lima (*Citrus aurantifolia* (Cristm.) Swingle), ruda (*Ruta chalepensis* L.), romero (*Rosmarinus officinalis* L.), laurel (*Litsea glaucescens* Kunth), auakatl (*Persea americana* Miller) uan ajuechmama (*Euphorbia* sp.) se kisilkuejuelo uan se kitlajkoita, se ika namatilxoiuitl uan ekauilotl uan nopase tlen kipia nochi ni xiuitinij, inij se kiapacho ipan tlaili uan se kikui se pilkentsij uan se ika moxixito ipan imakuayo uan se kiapialpichi nochi itlakayo, tlen mokaua se kiapacho uan se kimaka makii nopa kokoxketl kemaj kixixitojkeya uan kialpichijkeya

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

***Vitis vinifera* L. (Vitaceae)**

Nauatokajyotl: ipan ni kextekapaj tlali axonkaj

Kaxtiltekatlajtoli: uva pasa

Tlake kipachiuilti: kemaj se akaya axuel moxixa

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni chikome ika se taza tlen alt, se kiji yamankatotonik ika ijnalok uan kemaj se motekas ika chicuasej tonali

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tekiuili: kualistli

***Xanthosoma robustum* Schott. (Araceae)**

Nauatokajyotl: mimilkilitl, istatlkamojtli

Kaxtiltekatokajyotl: camote de sal

Tlake kipachiuilti: esjuilo

Tlake motekiui: ixuiyo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kipauaxo ixuiyo tlen selik, tlen nojoaj mimiltik, se kitlalili lemoj uan se kukua ni tlapanili

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tekiuili: kualistli

***Zea mays* L. (*Poaceae*)**

Nauatokajyotl: elotl, sintli

Kaxtiltekatokajyotl: maíz

Tlake mipachiuilti: kamapalani, axixkuajkualo uan kuatemolistli

Tlake motekiui: itlajka

Kenijkatsaj mokualchijchiua: kemaj se kamapalani, se kikui se tlaxkali uan se kichiua ika chikome tlakokotostli yani ika se mokamapojpoua, teipaj nimantsij se kikuamajkuaua; kemaj se axixkuajkualo se kimoloni ika ni elotsonkali uan se kijitok semiljuitl kemaj se amiki; kemaj se konetl kuauatemo, se kitlali nexayotl ipan tixtli uan se kitlalili itosntekontipaj

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tekiuili: kualistli

***Zingiber officinale* Roscoe. (*Costaceae*)**

Nauatokajyotl: kaxtilanchili

Kaxtiltekatokajyotl: jenjibre

Tlake kipachiuilti: misotlali, ijtikujkualojkayotl uan xikuitoni

Tlake motekiui: ineljuayo

Kenijkatsaj mokualchijchiua: se kimoloni ni neljuayotl iuaya ruda ixuiyo (*Ruta chalepensis* L.), se kiini totonik

Kenijkatsaj miskalti: xiuitl

Seyok tlatekiuili: kualistli

TLEN ACHI IPATIJ KIPIYA NI XIUPAJTEPICHOLIS

Kej se axitili tlen ni xiupajtejpicholi, naman ipan ni ti tlauasantejpichojkayotl 1 tikintlalijtokej nochi ni xiupajtli tlen techiljuijtokej tlamatinij tlen tikinsejkotilijtokej ika inixiuixtmatkauaj, uan nijkia tikijtouaj tlake ika motekiuiyaj (tlake kipachiuiltiyaj, tleke ika seyok tlamantli kitekiuiyaj, kenijkatsaj mokualchijchiuaj uan kenijkatsaj miskaltiaj) uan nojki inijtokaj ipan inintlajtol.

tlausantejpichojkayotl 1. Tlake kipia nochi ni xuiipajtli tlen kiiytokej tlamatinij uan tlen tikinselijtokej ika inixuiixmatijkauaj.

Xiuiixmatijkayotl uan tlamachtilyantokajyotl	Tlake kipachiuilti	Seyok tlatekiuili	Kenijkatsaj mokualchijchiua	Kenijkatsaj miskalti	Kanke miskalti	Tlajtoli
<i>Acanthaceae</i>						
<i>Justicia spicigera</i> Schlecht.	Kualantli uanajakatl (tlapolo), mijkamamjatili, tetiktlatili uan ajauyolo		tlamolontli, san katsaj	xiuitl	kaltitlaj	nauatl
<i>Thunbergia alata</i> Bojer	majmatili		tlaapacholi	xiuitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Anacardiaceae</i>						
<i>Spondias mombin</i> L.	silkokomej	kualistli	San katsaj	kuauitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Mangifera indica</i> L.	mapitsali	kualistli	tlamolontli	kuauitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Araceae</i>						
<i>Xanthosoma robustum</i> Schott.	esjuilo	kualistli	tlamolontli	xiuitl	mili, kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Arecaceae.</i>						
<i>Cocos nucifera</i> L.	tlaili	kualistli	tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Amaranthaceae</i>						
<i>Gomphrena serrata</i> L.	tlatlasistli	tlachijchiali	tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	nauatl
<i>Dysphania ambrosioides</i> (L.) Weber	ijtiokuilimej, ijtiokuajkualoli uan kemaj se tenaj kineni nimaj momakixtis	kualistli	tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Annonaceae</i>						
<i>Annona globiflora</i> Schelecht.	Tsonkuajkualoli, yakaexkisa uan	kualistli	tlamolontli uan san katsaj	sankualkuauitl	ojtipaj	nauatl

	iyakakuatl nojki esoj					
<i>Annona reticulata</i> L.	kosajuilo, tsontekokuajkualoli uan tlatotonijkayotl	kualistli	tlamolontli uan san katsaj	kuauitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
Apiaceae						
<i>Cominum cyminum</i> Juss.	kemaj konemey ijtitlasolisjuiyaj	kualistli	tlamolontli	kuauitl	tiankis	kaxtiltekatl
Apocynaceae						
<i>Plumeria rubra</i> L.	ma uakikaj konemey	tlachijchiali	san katsaj	kuauitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Stemmadenia donell-smithii</i> Rose Woodson	kinimikti tsikitomej uan kemaj se motsonteki		san katsaj	sankualkuauitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
Aristolochiaceae						
<i>Aristolochia subclausa</i> Wats.	nakaskuajkualoli		san katsaj	xiuitl	ojtipaj	nauatl
Asclepiadaceae						
<i>Asclepias curassavica</i> L.	kinimikti mets sauamej		san katsaj	xiuitl	ojtipaj	nauatl
<i>Gonolobus niger</i> R. Br.	te maua uan konemey axtlayokouaj	kualistli	San katsaj	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
Asteraceae						
<i>Artemisia ludoviciana</i> Nutt. ssp. <i>mexicana</i> (Willd). Keck	nakaskuajkualoli		san katsaj	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Baccharis salicifolia</i> (Ruiz et Pavón) Pers.	sauamej		sankatsaj	sankualkuauitl	atenoj	nauatl
<i>Bidens pilosa</i> L.	estsopelijkayotl		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl

<i>Hidalgoa ternata</i> La Llave ex Lex.	ijtisemauii, xikuitoni tsonkuajkualoli uan tlalokias ipan keskuayoli		tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Matricaria chamomilla</i> L.	ijtikualkualoli, ixkuakuajkualoli		tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Parthenium hysterophorus</i> L.	Kemaj se kitlankechi lokojchichi uan estsopelijkayotl		tlaapacholi, tlamolontli	xiutil	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Pluchea odorata</i> (L.) Cass.	Ijtittasolistli, kemaj se tenaj kineki mokonekotonas		tlamolontli	sankualkuauitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Porophyllum ruderale</i> (Jacq.) Cass.	temaua: kichiua ma teistlakauikaj	kualistli	tlamolontli, san kiyajaj	xiuitl	kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Tagetes erecta</i> L.	metssemauii, chikontilistli	tlachijchiali	san katsaj	xiuitl	kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
Bignoniaceae						
<i>Parmentiera edulis</i> DC.	nakaskokoya, eyokokoya, xikuitoni	kualistli	san katsaj, tlamolontli	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, mila, potrero	tenek
Bombacaceae						
<i>Ceiba pentadra</i> (L.) Gaertn.	konemaj moyolkuikaj		tlaapacholi	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
Boraginaceae						
<i>Cordia alliodora</i> (Ruiz et.Pav.)Cham.	kemaj se tenaj kineki mokonekotonas	kuaximalotl	tlamolontli	kuauitl	kaltitlaj, potrero, kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl
Bromeliaceae						
<i>Aechmea bracteata</i> (Swartz) Griseb.	kuauaki		maltilistli	xiuitl	ojtipaj, kafentitla, potrero	nauatl
<i>Tillandsia usneoides</i> (L.)	esika	tlachijchiali	tlamolontli	xiuitl	ojtipaj	nauatl uan

L.						kaxtiltekatl
Burseraceae						
<i>Bursera penicillata</i> (Sesse et Mociño) ex DC. Engl.	kemaj se ixpoyau i uan ajakatl		tlaapacholi, san katsaj	sankualkuauitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Bursera simaruba</i> (L.) Sarg.	tlatotonijkayotl		san katsaj	kuauitl	ojtipaj, mila, kaltitlaj, kafemili	maya uan nauatl
<i>Protium copal</i> (Schlecht et Cham.) Engler	kokomej, chikontilistli	kualistli	san katsaj	kuauitl	ojtipaj, kafemili	nauatl uan kaxtiltekatl
Cactaceae						
<i>Hylocereus undatus</i> (Haw.) Britton et Rose	chikontilistli	kualistli	san katsaj	xiuitl	ojtipaj, mili, kaltitlaj, kafemili	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Rhipsalis baccifera</i> (Soland ex J. Miller) Stearn	kechsemauili, estopelijkayotl		san katsaj, tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Nopalea</i> sp.	Kechtsopi, estsopelijkayotl	kualistli	san katsaj	sankualkuauitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Selenicereus grandiflorus</i> (L.) Britton et Rose	kemaj se kuetlaxajuayo		san katsaj	xiuitl	ojtipaj, kafentitlaj	nauatl
Caricaceae						
<i>Carica cauliflora</i> Jacq. P. Hort. Schoenb	kokomej	kualistli	san katsaj	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, kafemili	nauatl
<i>Carica papaya</i> L.	se kakalachiuis	kualistli	san katsaj	kuauitl	kaltitlaj, mila	kaxtiltekatl
Cecropiaceae						
<i>Cecropia obtusifolia</i> Bertol.	estsopelijkayotl		tlamolontli	kuauitl	ojtipaj, kafemili	nauatl

Crassulaceae						
<i>Kalanchoe pinnata</i> (Lam.) Pers.	Kechsemauiyalotl uan kuetlaxajuayo		san katsaj	xiuitl	ojtipaj, kaltitlaj	nauatl
Cucurbitaceae						
<i>Cucurbita martinezii</i> L.H Bailey	kuauaki		tlaapacholi	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Sechium edule</i> Swartz	Temaua uan kichiua konemey axtlayekokay	kualistli	san katsaj	xiuitl	ojtipaj, kafentitla	nauatl
Commelinaceae						
<i>Commelina erecta</i> L.	kemaj kisa ixkuitlayo		san katsaj	xiuitl	ojtipaj, kafentitla	nauatl
<i>Tinantia glabra</i> Sheeidw	chikontitlistli		tlaapacholi	xiuitl	ojtipaj, kafentitla	nauatl
Convolvulaceae						
<i>Ipomoea dumosa</i> (Benth.) L.O. Williams	kemaj se tenaj axueli kichichiti ikonej	kualistli	tlamolontli	xiuitl	ojtipaj	tenek
<i>Ipomoea</i> sp.	Temaua, kichiua konemey mauuitikej		san katsaj	xiuitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Ipomoea</i> sp.	tlankochkuajkualo uan tsinkechkuajkualo		san katsaj, pepecholi	sankuakuauitl		nauatl
Costaceae						
<i>Costus mexicanus</i> (Jacq.) Swartz	eyokokoya		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj, kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Zingiber officinale</i> Roscoe	misotlali, ijtikuajkualoli uan xikuitoni	kualistli	tlaapacholi	xiuitl	tiakis	nauatl uan kaxtiltekatl
Euphorbiaceae						
<i>Acalypha</i> sp.	ijtikuajkualo		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Croton draco</i> Schlecht.	Kemaj se motsonteki o	kuauitl	sanskatsaj,	arbol	ruderal, milpa,	nauatl uan

	kemaj se motoxoma		pepecholi		kaltitlaj, kafentitla	kaxtiltekatl
<i>Cnidoscolus aconitifolius</i> (Miller) I. M. Johnston	eyokokoya, se kikixtis eyoxali		tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	maya
<i>Euphorbia maculata</i> L.	kemaj se moteki		san katsaj	xiuitl	ojtipaj	nauatl
<i>Euphorbia</i> sp.	Kemaj se metskuajkualo pampa se nejnetok		tlaapacholi	kuauitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Jatropha curcas</i> L.	kamapalani	motlipichiyaj	san katsaj	kuauitl	kaltitlaj, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Pedilanthus tithymaloides</i> (L.)	ijtkuajkualo	tlachiuahlistli	tlamolontli	xiuitl		kaxtiltekatl
Fabaceae						
<i>Bauhinia divaricata</i> L.	ijtkuajkualoli		san katsaj , pepecholi		ojtipaj, kaltitlaj, potrero	nauatl, tenek
<i>Erythrina americana</i> Miller	kemaj se axuelkochi	kualistli	san katsaj	kuauitl	kaltitlaj, mila	tenek uan kaxtiltekatl
<i>Eysenhardtia polysthachea</i> (Ortega) Sarg.	Kemaj se axixkuajkualo		tlamolontli	kuauitl	potrero	kaxtiltekatl
<i>Diphysa americana</i> (Miller.) M. Sousa	Mapitsali uan axixkuajkualo	kualistli	tlamolontli	kuauitl	kaltitlaj, mila, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Leucaena leucocephala</i> (Lam) De Wit.	kuitlaokuilimej uan tlasemauijkayotl	kualistli	tlamolontli	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Mimosa pudica</i> L.	Tlamaui, tlaj konemek kiauiltisej, kemaj ueyiyasej pinauasej		san katsaj	xiuitl	ojtipaj, kafentitla, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl

<i>Pithecellobium dulce</i> (Robx.) Benth	xikuitoni	kualistli	tlamolontli	kuauitl	ojtipa, kaltitlaj, potrero	tenek
<i>Tamarindus indica</i> L.	tlatlasistli	kualistli	tlamolontli	kuauitl	kaltitlaj, mila	kaxtiltekatl
Lamiaceae						
<i>Hyptis verticillata</i> Jacq.	texokoyoli, ijtitlasisjuilo, ajakatl, semauijkayotl		tlaapacholi, tlamolontli	xiuitl	ojtipaj, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Mentha xpiperita</i> L.	Kemaj konemej ijtitlasisjuiloj	kualistli	tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj, mila	kaxtiltekatl
<i>Ocimum basilicum</i> L.	texokoyoli, tsontekokuajkuali uan ajakatl		tlaapacholi, tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Ocimum micranthum</i> Willd.	texokoyoli uan nakaskuajkualo		tlaapacholi, san kiyajaj	xiuitl	ojtipaj, potrero	tenek
<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	kemaj se ijtitlasisjuilij		tlamolontli	sankualkuauitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Salvia reptam</i> Jacq.	xijuitoni, semauijkayotl, ijtikujkualoli.	kualistli	tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Salvia</i> sp.	chipauakokomej		tlaapacholi	xiuitl	ojtipaj, potrero, kafentitla	nauatl
Lauraceae						
<i>Cinnamomum</i> <i>zaylanicum</i> Ness.	ijtikujkualoli	kualistli	tlamolontli	kuauitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Litsea glaucesens</i> Kunth	majmatili	kualistli	tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Persea americana</i> Miller var. <i>drymifolia</i> (Schl. et Cham.) Blake	ijtikujkualoli, mapitsali,ajakatl, mijkamajmatili uan tetiktalali	kualistli	tlamolontli, san katsaj	kuauitl	kaltitlaj, mila, Kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl

Liliaceae						
<i>Aloe vera</i> L.	texokoyoli, tlasemauijkayotl		san katsaj, pepecholi	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Allium cepa</i> L.	Tlankochkuajkualo uan kemaj se tenaj kineki nimantsuij momakixtis	kualistli	san katsaj, tlatsoyontli	xiuitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Allium glandulosum</i> Link et Otto	kemaj se kitlankechi lokojchichi	kualistli	Ipan tlaxkali	xiuitl	kaltitlaj,mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Allium sativum</i> L.	ajakatl	kualistli	san katsaj, oxpantli	xiuitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
Loganiaceae						
<i>Buddleia americana</i> L.	kemaj se tenaj kineki nimantsuij momakixtis		tlamolintli	sankualkuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl
Loranthaceae						
<i>Psittachantus calyculathus</i> (DC) G. Don	kemaj se tenaj kineki tlakoneuis		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
Malvaceae						
<i>Gossypium hirsutum</i> L.	taxokoyoli		tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
Meliaceae						
<i>Cedrela odorata</i> L.	tlatotonijkayotl, kokomej	kuaximali	san katsaj, tlamolontli	kuauitl	kaltitlaj, mila,kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Melia azedarach</i> L.	tsontekokuajkualoli	kuaximali	san katsaj	kuauitl	kaltitlaj, mila,kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl
Menispermaceae						
<i>Cissampelos pareira</i> L.	mapitsali, ijtikuaajkualoli uan esjuilo		tlaapacholi	xiuitl	ojtipaj, kaltitlaj, mila,kafentitla	nauatl
Moraceae						
<i>Morus alba</i> L.	texokoyoli	kualistli	San katsaj,	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj,	nauatl uan

			pepecholi		potrero	kaxtiltekatl
Musaceae						
<i>Musa xparadisiaca</i> L.	tlaili uan chikontilistli	kualistli	maltili uan tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj, mila, kafentitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
Myrtaceae						
<i>Eucalyptus globolus</i> Labill	tlatlasistli		tlamolontli	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Eugenia capoli</i> (Cham. et. Schldl.)	kokomej	kualistli	tlamolontli	sankuakuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Psidium guajava</i> L.	mapitsali	kualistli	tlamolontli	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Syzygium aromaticum</i> (L.) Merr et Perry	tlankuachkuajkualoli	kualistli	san katsaj	kuauitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
Nyctaginaceae						
<i>Bougainvillea glabra</i> Choisy	tlarlasistli	tlachiualistli	tlamolontli	sankuakuauitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
Papaveraceae						
<i>Bocconia frutecens</i> L.	tlaltlasistli		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj, kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl
Passifloraceae						
<i>Passiflora coriacea</i> Juss.	kemaj se ijtitlasolisjuilo		san katsaj	xiuitl	ojtipaj, kafentitla, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
Phytolaccaceae						
<i>Petiveria alliacea</i> L.	kemaj se kiijtikokoya		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj, kafentitla	tenek
Piperaceae						
<i>Piper amalago</i> L.	tlatotonijkayotl		tlaapacholi	sankuakuauitl	ojtipaj, kafentitla, mila	nauatl
<i>Piper sanctum</i> (Miq.) Schldl.	chikontilistli		tlaapacholi	sankuakuauitl	ojtipaj, kafentitla,	nauatl y español

					mila,potrero		
Poaceae							
<i>Arundo donax</i> L.	chikontilistli		tlachijchiali	tlaapacholi	xiuitl	ojtipaj, atenoj	nauatl una kaxtiltekatl
<i>Cymbopogon citratus</i> (DC. ex Ness) Stapf.	Kemaj axseuel kochi, tsonpilojkayotl	kualistli		tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Saccharum officinarum</i> L.	texokoyoli	kualistli		tlaapacholi	xiuitl	mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Zea mays</i> L.	kamapalani, axixkuajkualo, kuaatemolis	kualistli		san katsaj, oxpantli	xiuitl	mila	nauatl uan kaxtiltekatl
Polypodiaceae							
<i>Adiantum andicola</i> Liebm	majmatili, chikontilistli uan kuauaki			tlaapacholi	xiuitl	ojtipaj,kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl
Punicaceae							
<i>Punica granatum</i> L.	mapitsali	kualistli		tlamolontli	kuauitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
Rubiaceae							
<i>Hamelia patens</i> Jacq.	Kemaj se tenaj eskisa, kemaj akaya moteki, esjuilo, xikuitoni uan eyokuajkualo			tlamolontli	sankualkuauitl	ijtipaj, kafentitla, mila,kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
Rutaceae							
<i>Citrus aurantifolia</i> (Christm.) Swingle	kosajuilo, tlatlasistli uan majmatili	kualistli		tlamolontli	kuauitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Citrus aurantifolia</i> (Christm.) Swingle	esjuilo uan kuetlaxaujuyojkayotl	kualistli		kualistli, tlaapacholi	kuauitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Citrus aurantium</i> L.	kosajuilo, tlatlasistli, totonijkayotl uan kemaj axueli se kochi			tlamolontli, san katsaj	kuauitl	ojtipaj	kaxtiltekatl
<i>Murraya paniculata</i>	estsopelijkayotl		tlachijchiali	tlamolontli	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj	kaxtiltekatl

Jacq.						
<i>Ruta chalepensis</i> L.	majmatili uan estsopelijkayotl		tlaapacholi, tlamolontli	xiuitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
Rosaceae						
<i>Eriobotrya japonica</i> Lindl.	estopelijkayotl	tlachijchiali	tlamolontli	kuaitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
<i>Pronus domestica</i> L.	kemaj se axueli se moxixa	kualistli	tlamolontli	kuauitl	tiankis	kaxtiltekatl
<i>Rosa centifolia</i> L.	kemaj semeua tlayo, tlatotonijkayotl, tlatlasistli uan misotlali	tlachijchiali	tlaapacholi	xiuitl	kaltitlaj	kaxtiltekatl
Salicaceae						
<i>Populus</i> sp.	temaua:kichiua ma konekej axtlatsiusej		tlaapacholi	kuauitl	atenoj	nauatl uan kaxtiltekatl
Sapidaceae						
<i>Serjania racemosa</i> Shum.	eyokokoya		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
Sapotaceae						
<i>Pouteria sapota</i> (Jacq.) H E Moore et Stearn.	kemaj se moteki	kualistli	tlatlatok	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Pouteria hypoglauca</i> (Standl.) Bach	kosajuilo		tlamolontli	kuauitl	ojtipaj, kaltitlaj, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
Schizaeaceae						
<i>Lygodium venustum</i> . Swartz.	axixkuajkualo		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj, potrero, kafentitla	nauatl
Selaginellaceae						
<i>Selaginella lepidophylla</i> (Hook. et. Gress.)	kemaj se moyolpachojtok		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj, kafentitla	nauatl uan kaxtiltekatl

Spring.						
Solanaceae						
<i>Brugmansia arborea</i> (L.) Lagerh	kechsemauijkayotl	tlachijchiuali	san katsaj, pepecholi	sankualkuauitl	kaltitlaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Capsicum annuum</i> L. var. <i>minimum</i> (Miller) Heiser	ixkualistli uan kolominkayotl	kualistli	san katsaj, oxpantli, tetexoli	sankuauitl	kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Cestrum dumetorum</i> Schlecht.	tsonkuajkualojkayotl (tlatostsopitsa), eskisa (nanamej), tlatotonijkayotl uan xikuitoni		tlaapacholi, tlamolontli	sankuakuauitl	ojtipaj, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Lycopersicum esculentum</i> Miller var. <i>Cerasiforme</i> (Dunal) A. Grey	kechsemauijkayotl	kualistli	se kitisi	xiuitl	kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Lycopersicon esculentum</i> P. Miller	kechsemauijkayotl	kualistli	se kitisi	xiuitl	kaltitlaj, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Solanum nigrum</i> L.	Maaxkisakaj kuaixmej		tlaapacholi	xiuitl	kaltitlaj, mila	nauatl
<i>Nicotiana tabacum</i> L.	Semauijkayotl, kokomej, ajakatl, chikontilistli		tlamolontli, san katsaj	xiuitl	tiankis	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Solanum tuberosum</i> L.	kikixti kokotl tlen kisa kemaj se moiiti tsayana	kualistli	san katsaj	xiuitl	tiankis	kaxtiltekatl
<i>Solanum verbacifolium</i> L.	metskuajkualoli		tlamolontli	sankualkuauitl	ojtipaj, potrero, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
Sterculiaceae						
<i>Guazuma ulmifolia</i> Lam.	estsopeliuijkayotl	Se ika	tlamolontli	kuauitl	ojtipaj, potrero,	teenek y

		motlipichi			kafentitla, mila	kaxtiltekatl
Theaceae						
<i>Ternstroemia pringlei</i> (Rose) Standley	kemaj se kualani		tlamolontli	kuauitl	tiankis	kaxtiltekatl
Urticaceae						
<i>Parietaria pennsylvanica</i> Muhl.	ma konemey axtlitsiusej		san katsaj	xiuitl	ojtipaj, kafemili, mila	nauatl uan kaxtiltekatl
Verbenaceae						
<i>Lippia dulcis</i> Trev.	yolseseya		tlamolontli	xiuitl	ojtipaj, mila, potrero	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Lippia graveolens</i> Kunth	ljitlitasolisjuilo ika uejueyij uan konemey	kualistli	tlamolontli	kuauitl	tiankis	nauatl uan kaxtiltekatl
Vitaceae						
<i>Cissus sicyoides</i> L.	kemaj axueli se maxixa	kualistli	san katsaj	xiuitl	ojtipaj	nauatl uan kaxtiltekatl
<i>Vitis vinifera</i> L.	kemaj se axueli se moxixa	kualistli	tlamolontli	kuauitl	tiankis	kaxtiltekatl

NAUI TLATEJPICHOLI

TLACHIYALISTLI

Ni tlajtepichili kichiuva se tlachiyalis tlake tijpantijkej ika ni xiupajtli uan se kilkuualchijchijki ika itekiuijkayo.

Nojkia tijtlachiliyay kenijkatsaj yoli ni pajmatlalnamililistli tlen ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali, uan ijkinij tikixnextia kenijatsaj tikuajmachiliyay ni topajui, uan kenijkatsaj tlatskitok ika nochi ininemis, uan ijkinij tujkuamachilise kenijkatsaj moneljuayotijtok ni tlanamikili.

Teipaj, se kitlachili kenijkatsaj mo tlachiliyay ni sanmaseualpajtli uan koyopajtli uan ika itlamilis kenijkatsaj kuali mochiuaski ika ni pajtli, pampa moneki onkas se tlatlapanitalistli ika ni ome pajmajtikayotl tlen kitekiuiyay ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali.

TLACHİYALI TLEN NI XIUIPAJTLI.

Namaj tijtlachilisej kenijkatsaj nochi tlen tijpantijkej ipa ni tlatemolistli uan tikinxexelojkej ipan kejkiski itsokej tlen inimiskaltis, keski nikaj euanij uan keskij sakininualikatokej, keskij kinintekiuiyay ika seyok tlamantli, kenijkatsaj mokualchijchiuaj uan teipaj se tlanechikoli lampa monexti nochi tlen tikonijtojkej.

Kenijkatsaj miskaltiaj (72.72%), xiuitinij, 44 (33.33) kuatinij 14.39% sankuakuatinij.

Xiuitinij	69	52.27%
Kuatinij	44	33.33%
sankuakuatinij	19	14.39%

Tlen ni xiupajtinij (76.08%) nikaj euanij uan ni 36 (26.72%) san kininualikatokej.

Nikaj euanij	96	72.72%
San kininualikatokej	36	27.27%

Sekij kinintekiuiyay ika seyok tlamantli, 54 (40.90) sekij kintekiuiyay ika tlakualistli, 9 (6.71%) sekij ika kuokuouij, 7 (5.22%) sekij ika tlachijchiuaj, sekij ika kuaximaj 55 (41.04%) san xiupajtli.

Tlakualisli	54	40.90%
Kuokuouij	9	6.71%
Tlachijchiuaj	7	5.22%
kuaximaj	7	5.22%

San xiuipajtli	55	41.04%
----------------	----	--------

Tlan achi ika monechikojtokej ika tlamachtilyan pouali:

Ya ni tla ika monechikojtokej: Asteraceae uan Solanaceae ika 9 especies sesej, Fabaceae uan Lamiaceae ika 7, Euphorbiaceae ika 6, Rutaceae uan Myrtaceae ika 5.

Familia	
Asteraceae	9
Solanaceae	9
Fabaceae	7
Lamiaceae	7
Euphorbiaceae	8
Rutaceae	5
Myrtaceae	5

Kenijkatsaj mokualchijchiuaj:

Nel tlamolontli, 26.86 %, santlamolontli 24.59 %, axtla kichiuiiyaj: 21.09, kiapachouaj 18.37 %, kipatsaj 4.7% kikakatsouaj 4.08% uan kitlatiyaj 0.68%

Kenijkatsaj kikualchijchiuaj	Tlapoualis
Nel tlamolontli	26.86%
San tlamolontli	24.54%
Axtal kichiuiiyaj	21.09%
kiapachouaj	18.37%
kipatsaj	4.7%
kikatsouaj	4.08%
kitlatiyaj	0.68%

KENIJKATSA KITLACHILIYA ININTLAKAYO UAN KOKOLISTLI

Sanmaseualme tlen ni chinantiniy kitlatskiltiya ininkokolis ika inintlachiyalis yeka inintlakayo kitlachiliya kinij:

- Tlen tlajtik eltok
- Tlen pani eltok
- Tlen mokaua ipan inintonal

Tlen tlajtik eltok, yayani tlen axueseikiita kejaj ni ijti, eltapachtli, tsontekuichtli, ieyo, yolotl, uan sekinok. Tlen pani eltok, yayani tlen kualitikitaj kejaj tsontekomitl, metskuayo, seima, uan sekinok. Uan tonali tlen axuel tikita sansekimachili. Ipan eyi tlamantli kualitise mokokos se maseuali.

Tlen achimas motekiui ika tlen tlajtik eltok, yayani tlen tlamolontli, ipan ni tlamantli yolotl miyak kokolisme ika ki tlatskiltiya, kejaj ni yolseseya kemaj akaya peua ijtikoko uan elmoyau. Misotlali nojkia kitlaskiltiya ika ni yoltsi pampa kemaj peua se kiiyto yoleui, kemaj akaya axkimati tlaya kichiua kiiytoua yolpoliui. Nojkia yolotl kitekiuiya kemaj akaya kualitistok o axtle, pampa kiiytoua yolpaki o uelis yolkuesiui, yolkuittlamiki o yolmiki kemaj akaya kimelaua ni yolmikilistli se kitekiui texochitl (*Selaginella lepidophylla*) pampa temaua kemaj kauani. Kemaj akaya ijtitemi pano pampa uelis miyak tlakuajki o uelis kikuajki tlen kipixtok ipetlayo, ni ijtitemilotl kinmalaua achimas koneme maski nojkia kemantika kininmelaua uejueyi. Seyok tlamantli tlen kininpanolti koneme kemaj nelkonetsitsi yani kuauixtemolistli, inij pano pampa uejkaua kautsajtsitoke.

Tlen nesi tlen totlakayo, tlen achi kitekiuiya kemaj kineki kichikauase yani tlen mopolo uan motoxoma, maski kemantika kena se kitekiui tlen tlamolontli. Seki kokolisme kinkauiliya toteotsitsi, tlen kininauatijtoke ma itstok se chanejketl ipan uelis se ameli.

Chikaualistli tlen ni totonal ki chiuva ika pojpuualistli, maski kemantika se kitekiui tlen tlamolontli o tlen tlamaxakualoli, kokolisme tlen kimelaua totonal yayani, ajakatl, kemaj akaya kiixkauajtoke uan kemaj akaya momajmatijtok.

PAJNEMILISTLI TLEN NAUAMEJ TLEN KUEXTEKAPAJ TLALI.

Tojuantij tinuamej tlen ni Kuextekapaj tlali, tijpiaj totalnamikilsa ika ni kokolistli uan pachiuikayotl uan inij tlatskitok ika nochi tonemilis, maskej manaj nitopajui nokipiya se ome tlamantli tlen ne analimej uan África euanij, ni tonauanemilis ya ni tlayakanalti uan nochi tlej sejkanok ualaj, motlatskili ika ni tlen tojuantij tonemilis.

Tlaj tijnekij kualitixnextisej uajka moneki tijkijkuilosej kenijkatsaj tonemilis, axsan ika ni tosanmaseulpajui, ika nochi tonemilis tlen ni ti nauamej tlen Kuextekapaj tlali, kampa ni kokolistli – chikaualistli ueyi kiijtosneki pan ni tokuamachilis.

Ika ni tlamachtlatemolistli ni tonemilis tikquamachiliyaj kemej: se tlaolcholi tlen ejeliuis maseualnemilistli tlen ika se maseualkayotl, ipan se tonali, kineki kimatis kampa itstok (López, 1984). Ijkinij tojuantij titlalisej miyak tlamantli tlen tematilti kenijkatsaj tlen namaj tiitstokej ina ni tlali tikquajmachiliya nochi tlamantli uan ijkinij tijnekij titmatiltisej kenijkasaj to pajmatilis tlen ni tojuantij tinuamej tlen Kuextekapaj tlali.

Nochi inij kineki kiixnextis kenijkatsaj tekitij sanmaseualtepajtiyanij tlen ni Kuextekapaj tlai. Nochi ni maseualmej tekitij ipan inilchinanko, uan ni yojuantij axsan ika inij tekitij, nojka kichiuaj nochi tlamantli tle moneki kalijtik uan ipan inikaltitlaj, pampa komontekitij uan kichiuaj tekipanoli.

TLATOJUANTIJKAYO.

Se tlamantli tlen tech sejkotili ipan ni tochinankomej tlen ipan Kuextekapaj tlali ya ni tlamantli tlen nochipa timosejkotiliyaj, inij kiijtosneki, tiejkauij, timiskaltiyaj, tiitstokej, titlamaxtiaj, tilayekouaj uan timikimej ipan se tlasentijkayotl, ipan ni tochinanko, uan yeka axkemaj tiitstokej toselti, uan nochipa tiitstokej ika tomaseualikniuaj (Lenkersdorf, 2002). Maskej tlaj tijnekisej tiitstosej ipan se chinantli, moneki tichijuasej se tekitl uan tijpanosej tekipanolli, uan ijkinij nochi ni tlamantli tijpiyasej tlatlepanitalistli pampa kemaj se maseuali moneki tlatekipanos ika ni tlanauatijkayotl tlen miyak tlamantli, tlen tlamachitiloyan,

teopamitl, uan sekinok tlen moneki ipan se chinantli (Díaz, 2007) uan inij kiixnexti kenijkatsij tiitstokej tojuantij ti sanmaseualmej (Maldonado, 2003). Ni tlatojuantijkayo, ya ni tech yakana ipan nochi tlen tijchiuaj uan timoiljuiyaj (Nava, 2009). Ni tlatojuantijkayo motetonijtok ipan naui tlamantli (tlali, tekiti, tlanauatijkayo uan tlailjuichiuali) uan ikayojuantik itstokej sekinok tlamantli kej ne (kamanali, nemilistli, teoijnamijkayotl, tlamatlistli, tlatekiuili, uan sekinok) ijkinij nochi ni ome tlamantli nochipa monechikouaj (Díaz, 2007; Maldonado 2003) uan kampa ni pajtli uan chikaualistli no itstokej ipan ni tlanamikilistli tlen tojuantij tlen ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali.

Ni tonauapajtlalanamikilis nel tlatskitok ika kenijkatsaj tiitstokej tojuantij ipan to kaltitlaj, ika ni to tlatojuantijkayo no mosalojtok ika ni to sanmaseualpajtli, uan yeka kemaj se akaya kimelaua se kokolistli, axsaniselti mopajti, pampa inichaneuaj kipaleuiyaj ika miyak tlamantli, sekij kitemouaj tlaya ika mopajtis uan sekij kitamouaj ajkia kipajtis, uan kikaj motekiuiyaj ichaneuaj uan tlen kininmelajtok se tekipanoli.

Nojka ni ipan ni to sanmaseualtlalanamikilis, timoiljuiyaj nochi timaseualmej moneki titlapaluissej, uan yeka techmaxtijtokej ika sanpa tiyajtiyasej, se akaya kipixtok se tlanauatili uan seyok maseuali kipixtok seyok tlanauatili uan ijkinij nochi kualitikipaleuissej tochaeanij, ni to sanmaseualpajtiyanij nojki kipiayaj se tlanauatili, ni yojuantij tatamej kinintekimakatokej uan yeka se tepajtiketl kimaxtiaj kenijkatsaj tekitis ipan tletemijkayotl, uan nojka kininmatiltiyaj yojuantij elisej tepajtiyanij tlen ininchanejmej uan nojka nochi maseualmej tlen kinintemosej, teipaj tikixnextisej nochi tlamantli tlen kenijkatsaj tekiti se sanmaseualpajtiketl uan kenijkatsaj techtlachiliyaj koyotepajtiyanij, namaj san tijnekij tinextisej kenijkatsaj tojuantij tisanmaseualmej nochi tojchiua ika sampa pampa ijkinij timomaxtijtokej tojuantij tinauamej tlen Kuextekapaj tlali.

NI TOKAMANAL NOTEPAJTI.

Tojuantij tisanmaseualmej uan nojki tojuantij ni nauamej tle ni Kuextekapaj tlali, ni to kamanal tlauei ipatij; ika tokamanal tsenkauaj miyak tlamantli ipan tochinanko, nojka ika tokamanal panotiuajtok nochi tlemantli tlen kiyolitijkej tokoliuaj.

Ipan ni tlapajtjikayotl, ti tlajtoli nojkia miyak ipatij pampa ya ika panotiyaj tlamatilistli ika tlamachtianij uan tlen kinimaxtiyaj, uan no se tlamantli tlen sanmaseualpajtiyanij kitekiuiyaj kemaj tepajtiyaj: ni kamanali ya ni ika semomaijto, nojkia ya ni ika tatamej monechkauiyaj ika maseualmej, ya ni ika se momachti ika se maseuali o kemaj se temiki. Ni tlajtoli yani se kitekiui kemaj se kineni se kininkamauis nochi tlamantini tlen kuali tetlajchiuisej (achanejmej, ostochanejmej, tepechanejmej uan sekinok), tlajtoli se kitekiui kemaj se kineki kichiuas se kampeka ika se majmatili o se ajakatl, uan yeka tikijouaj ni tlajtoli miyak kiijosneki, pampa ika tlajtoli no se tepachiuilti, pampa ika ni tlajtoli no se kinotsa se tonaltsij uan ijkinij nopa maseuali kuali mochikauas.

TLASENKALPA.

Ipan nauatlalnamikilistli tojuantij timaseualmej axtitistokej tlauejkapayaj tlen nochi tlamantli tlen eltok ipan ni tlaltipaktli. Tojuantij tikijouaj ni tlali ya ni tonana, axsantlen tojuantij, nochi tlen tiyoltokej, ni tonana ya ni tech asilti, tech tlamaka, uan kemaj tipolijteuaj tech seli, pampa maseualmej nojki inpanti kej sekinok tlamantini, uan yeka tikijouaj se maseuali axachi ipatij ika se tlapiyaki o se kuatitlanyolketl. Ipan ni tlalnamijkayotl uajka axnelipatij tlaj achi uejkapa o achi tlatsintlaj tiitstokej, tlen moneki kuali tijmatisej kenijkatsaj tijsekotlalisej uan tijtekiuisej tlen eltok ipan ni tlali (Díaz, 2007). Uan yeka ni pajmaseualnemilis neltlatskitok ika kenijkatsaj tonemilis uan ijkinij miyak tlamantli tlen eltok ipan tochinanko nojkia yoltokej uan kipiaj inintonal uan ijkinij kuali tetlajxhiuiyaj uan nojki kuali tepalueuiyaj, ijkinij tikinpantiyaj tlen atitlaj itstokej (atlajtli, atenoj, ameyali), yani tikiniljuiyaj achanejmej, ni ostochanejmej uan tlen momatij ipan tpetinij uan sekinok; nojkia onkaj ajakatl tlen nokasli tekokolismaka.

Sekinok tlamantli tlen notetlachiuiyaj ni kuatitlanyolkemej kemej okuilimej, tekuanimej, youaltomej, uan sekinok. Nojkia itstokej xiuitinij tlen noikia yotetikej uan kuali tepaleuiyaj kemaj akaya kimelaua se ajakatl.

Ijkinij, nauamej tlen Kuextekapaj tlali tijtlachiliyaj nochi tlamantli tlen eltok ipan totlaltipaj, nochikauak inintonal uan yeka no kuali tekokolismakaj, inij kiijosneki no tikintlachiliya ika se tlatlepanitayotl. Una yeka ni sanmaseualtepajtiyanij no kininkamouiyaj kemaj akaya kikokolismakatokej, ni tlamantli pano kemaj techmalaua se ajakatl o se tlakaupetlauistli, ni tlamantli moneki se kininkamouis

uelis se ameli, se tepetl, se ojtli o se akaya tlen kimasiltijtok se tonaltsij, ni kokolismej kemajtika san tojuantij achi tijmachiliyay kenijkatsaj, uan nojki kiixnexti kenijkatsaj titistokej ika nochi, ika sampa uan yeka tikijtouaj ni tlamantli tlasenkalpaj timopajtiyay uan inj tikijtouan tonexinexti kenijkatsaj tonemilis tlen ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali.

Ujaka ni tlasenkayotl yani tlen techmaka se uayi paleuijkayotl kemaj se kokolistli tech melaua uan kemaj se kimasiltijtokej se tonaltsij, uan ijkinij nesi kenijkatsaj timokamouiyay ika ni tlamantinij tlen ko yoltokej uan tlen tikijtojkeya, ika tojuantij nitlamantli kena tijtlepanitaj, maski uelis ika sekinok maseualmej ni tlamantli axkineltokaj.

Namaj tikixnextiaj se maijtoli, ika se kokoxketl tlen kimelajtok se ajakatli.

Kikui se ikpali, kikui piyotejkistli, kitlali ipan itsontekontipaj uan kiiyto ni maijtolistli:

*Namaj nikixpanti ni inmokone, (nikaj kitokajti kokoxketl uan kitiochiua ika se veladora) xitechkakika, xitechitaka, xitechtlachilikaj, xitechpaleuikaj, nochi imojuantiji, amelajakamej, tepeajakamej, oajakamej, ojmaxajakamej, okuilajakamej, michijajakamej, akamayajakamej, ayoajakamej, mistoajakamej, chichiajakamej, totoajakamej, oxpanani, uan nojkia ta toteko Jesucristo, Sanjosentsi, San Antonio, tonantsij María, tonantsij de Guadalupe, tonantsij de Fátima, tonantsi de la luz, tonantsij Dolores, tonantsij santa Marta, nochi imojuantij xijpaleuika ni inmokone, tlaj kampa youi, kampa moketsa, kampa nemi, kampa kochi, kampa tekiti, ipan ikalijtik, ipan iaxoxpa, maayok kiasikaj ni ajakamej, ma kikauakaj, (nika kipojpoua ika tejkestli), xikinuikaka ni ajakamej xikinuijkenika, xikinyolseuikaj, makitlalkauika, (nika kitsouiteki ika apasotlachpouastli *Hyptis verticillata* Jacq.),namaj ti momaijtouaj, nochi ikaimojuanti, xijtlachilika ni inmokone, nojkia ikoneua itatajua, ipiltisijka, uan nochi iichmatkauaj, (Nikaj peua kialpichi, teipa kixixito itsontekontipa). Quali xiisto, oyokmakenki ximoliljui, xiyolpaki, (sampayano kialpichi uan kixixito), ika inj tلامي uan tlanauati ma kitlatika tejkestli uan makitlatica veladora, uan nojki tlajtlani ma sampa ualakaj. (Hernández, 2008).*

Ipan ni tlamaijtoli se kitlachili kenijkatsaj tojuantij tinauamej tiistokej ika nochi tlamantli tlen eltok ipan tochinanko, ni tlamantli tlen ika timomaijtouaj uan tlen achi uejkapaj tikintokajtijkej axtikintouaj tlaj kuali o axkualmej, yojuantij se ika momaijto kemaj tech tlaxchiuiyay, pampa yojuantij uelis techtlatsikuiltiyay kemaj

tojuantij axtikintlepanitaj, kemaj se akaya tlauekamatl ipan se ameli, ipan se atenoj, o ipan se ostotl, uan tlan nopa achanej o ostochanej kikakis uajka kitlajchuiis maskej tlaj kitlajtlanjisej se tlapopoljuijkayotl, nochipa onkaj chikaualistli. Kej ni ajakatl onkaj ome tlamantli tlen ika kuali tech asis: kemaj axtitlatlepanitaj o kemaj akaya kikaua ojtijaj uan tojuentij tijkuitikisaj, maskej nojkia eltokej sekinok tlamantli kej ni majmatili, niya techmelaua kemaj semiyajatsaj timopantijaj ika se tlaya, uelis se kuatitlanyolketl, o kemaj se panotijaj ipan se atenoj uan atl techuikasneki, uan yeka timomajmatijaj uan totoral kisteua, tlajtijneki timochikauasej uajka moneki timomajmatijaj uan tijchiuatij se kampeka kampa tipolojkej totonal, uan moneki tijuikilisej se kopali, se tlakuali, se xochitl, tlan onkaj sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.) yampa nelkualtiya. Ijkinij tojuantij tinauamej tlen ni Kuextekapaj tlali tiitstokej uan tijpiyaj se tlatlepanitajkayotl ika nitotlal.

NI TEKITL TATAMEJ TEMAKAJ.

Kej tikijtojkej axtoui, ipani chinankomej kampa tiitstokej sanmaseualmej, timosentilijaj uan miyak tlamantli ika sampa tijchiuaj. Ijkinij miyak tekittl tochampoyouaj techiljuiyaj tlake tijchiuasej o tlake tekittl tijtekipanosej uan sekinok tatamej techtekimakaj, uan yeka tikijtouaj ni maseualmej kinintemakatokej; uan inij kiijtosneki kipiay se tlanauatili, tlen moneki kichiuasej ni tlamantli inpanti ni sanmaseualtepajtiyanij, uan ni tlamantli motilinojtok ika totlalnamikilis. Uan yeka ijkinij tektij nitosanmaseualpajtinij, maskej ijkinij tepaleuiyaj yojuantik, inintekij yani kininpachiuiltisej ininmaseualikniuaj, ni tlamantli axyojuantij kiijtouaj tlaj tepajtisej o axtle, yojuantij kipiay ni nauatili aun moneki kichiuasej ni tekittl, se tepajtiujketl axsankejueli peua tepajti, moneki no momachtis, uan ijkinij no pano ika se ome tlamantli.

Ipan kochistli. Ni sanmaseualtepajtiyanij kinimatiltijaj uan kinimaxtijaj kenijkatsaj tepajtisej ipan tlatemijkayotl. Ipan ni Kuextekapaj tlali tlen tepachiuilti tikiljuiyaj tepajtijketl, maskej itsokej ejeliuis tepajtiyanij: temakixtijketl, texixitojketl, kopaitkijketl, techichinketl, kej kiijto ni tomaseualiknij Senecia: "*ni xiuitl ni nochi technextilijkej nochi ipan youali, kena techxiuipajtiyayaj nochi ika youali panok nochi na ni nochi techmakakej*". Nochi ni tepajtiyanij kiijtouaj tlen kiniyolmelauaj kichiuasej ni tekittl ni toteotsitsij uan tonantsitsij o uelis se akaya

tlen kichiuayaya ni tekittl uan kinekij maeliyayaj ininpatlaka. Ni yojuantij axsanseueltaj mipaxalouaj, ajachika youij uan kiiljuiyaj mamokuilti ika ni tekittl, kemaj ni maseuali kijos keka kiseli ni tekittl, ujaka se kitepetlatskilti, moneki se yas ipan chikome tepetiniy uan noponej se kiuika miyak tlamantli tlen ika se kininojnotsaj tatamej, se kiuika xochitl, iyiatl, sera, tlakuali, aun sekinok, pampa timoiljuiyaj ni tatamej nokininpakti nochi tlamantli tlen techpakti tojuantij.

Kemaj se kichijki ni tepetlatskilti moneki nojoaj momaxtis ipan ni tonali ni toteotsitsij uan tonantsitstij kejipa kipaxalouaj uan kiiljuiyaj kenijkasaj kichiuas kemaj monekis tepachiltiuis uan nojkia kitalchili kenijkatsaj se tepajti tlaj uelis se iixmatkaj notepajtijketl.

Kemaj kininkonana se kokolistli. Seyok tlamantli tlen kiixnexti ni masuelemej kualikaj se tlanauatili, nesi kemaj peuj ajachika mokokouaj, uan kemaj inj pano kiuikaj ika seyok tlamatijketl uan ya kitlachili tlaj ni maseuali kipiya se kokolistli o mokoko pampa kiijosneki no tepajtis.

Kemaj inj pano, kiijosneki ni maseuali axmochikauas tlaj axkiseli ni tekittl. Ni tomasueliknij Hilda Nora Hernández, xiupajtijketl uan tlen tetlachili ika sintli tlen itstok ipan ni chinanko Atalko tlen ni Uexotlaj chinanko tlatilalketl ipan Hidalgo tlatokajyotl, moiljui kemaj se kokolistli tech melaua uan se tlaua kiijosneki, moneki se kiselis pampa tajxtle uajka ni kokolistli achmochikaualtli uan kuali yani ika se mikis, pampa se maseuali tlen kualika ni tekittl nelchikauak itonal uan yeka moneki yolik se kikixtijtiyas kemaj se tepajti, tlaj se ijkinij kichiu uajka ipan totlajtik mokaua uan yeka onkaj kokolistli (kemaj tijpaxalotoj ipan marzo tlen 2011 xiuitl).

TLAOMEUILI.

Ipan ni nauatlalnamijkayotl nochi tlamantli kipiya iuikal uan ijkinij nochi ika ojome yajtok, kemantika ni ome tlamantli mo kualitaj uan kemantika mokualankaitaj, kej kiiyto ni López (1984): se tlaomeuili tlen axmosejktalaliyaj tlen kitlajkoita totlalnamijkayo uan kuali tlanexti kenijkatsaj mokualchijchijtok. Ijuikatl uan tlaltipaktli, tlatotonili uan tlasesejayotl, tlauii uan tlayouali, tlakatl uan siuatl, tlatetijkayotl uan tlasouijkayotl, ajkopa uan tlatintla, tlaauetsijkayotl uan tlaaujkeyotl, nochi inj ojomej moneki motlachilisej, pampa monechikojtkej

uan maskej axasne tlamantli moneki kimpa ika ojomej yajtiyasej uan kimpa motlantiyouij kemantika se tlayakana uan teipaj seyok kikotona.

Ijkinij nitopajui nojki ijkinij ipanti. Tlaj se kokolistli sesek uanka moneki se kipachiuiltis ika seyok tlamantli tlen totonik, tlaj se kokoxketl tlauei tlasoui uajka se kitekiui xiupajtli tlen yoltetikej, tlaj se kokolistli se tlakatl uajka se kitekiui se xiupajtli tlen siuatl pampa miyak xiupajtinij nojki tlakamej uan siuamej, pampa no kipiay iniyolo kejtouantij, ni tlamantli nesi tlaj kuali sekiltachilis kej tech iljui ni tomaseual iknij (Lucina Martínez). Tlen kiixnexti ni soyo (*Ipomea dumosa* (Benth.) L.O Williams), ni okichitli ixuiyo achi uejueyi, ni siuatl ixuiyo achi pisiltsitsij uan achi pitsauakej.

Ijkinij ni tlaomeuijkayotl no miyak ipatij ipan ni tlamamijkayotl tlen tojuantij tinauamej tlen Kuextekapaj tlali.

TEOTLALNAMIJKAYOTL.

Miyak tlamantli tlen pano ipan tochinanko tlatskitok ika ni teotlalamijkayotl. Ni tekipanoki tlen mayordomo kitlaixnexti pampa ipan ni chinankomej moita kejsse tlanauatijketl. Ipan ni totlalamikpajtli nojki kini pano kej kiiyto ni Zolla (2004) ni sanmaseualpajtli axsaniselti monauati, maskej kipiya ininteotlalamikil uan tlake tineltokaj.

Nojkia kuali tikijtosej ni toteotlalamikil tle nauamej tlen Kuextekapaj tlali kipia tlamantli tlen techkauilijtejkej tokoliuaj uan nojkia tlen tech ualikilijkej kaxtiltekajmej, uan yeka namaj eltok se tlamaneloli tlen ni omej tlamantli uan namaj ya mochijtok tlen tikijtoskij se yankuik teotlalamikilistli tlen tiitstokej ipan ni Kuextekapaj tlali.

Ni tlamaneloli nimaj nesi kemaj mochiua se tlailjuichiuali, kemaj mopatlaj ni mayordomos, kemaj monamiktijaj, kemaj onkaj mokuaaltijaj, kemaj akaya miki uan ipan sekinok; kampa kejuak axonkaj ni teotlalamikili kej kemaj mopatlaj tlanauatijaj.

Ipan ni pajmaseualtlalamikilis nojkia neni ni tlamantli; ni tlamajtolis tlen tikijtojkej ipan ni totlasentijkayo kuali kiinexti. Onkaj sekinok tlamantli kampa nokuali nesi ni tlamaneloli tlen ni teotlalamijkayotl, kemej ni tepetlatskilistli tlen ni sanmaseualpajtijaj, uan kampa kininijnotsaj toteotsitsij tlen kinipixtoyaj tokoliuaj uan tlen kinialikakej ne analimej.

Ni tepetlatskilistli se tlamantli tlen ueyi kiiijosneki pampa kiiijosneki se sanmaseualpajtijketl mokiltijki ni tekittl uan tlaj kineki kipeualtis itekij, moneki yasej ika chikome tepetl, sekij achi uejueyij kampa kiuikaj miyak tlamantli tlen ika ontlanojnotsaj, kej sintli, tejkistli, chokolatl, sera, iyiatl, tlaili, ixpepech o patlach. Nojka moneki se kiuikas se crustsij tlachijchiualli ika sempoalxochitl, tlaxkalyoyomitl tlen yonkuikej uan sekinok tlamantli tlen motekiui kalijtik. Nochi ni tlakuali tlen moika ika imiyaka tlen kikuaj kampa youij momaijtouaj ika nochi maseualmej tlen kininosteuj, uan tlen moaxtouiay yani nauij maseualmej tlen elij initlanotskauaj ni maseualmej moneki axtlakuasej uan mochiyasej matlami nopa tlamaijtoli uan uajka tlakuasej, ni tlamaijtoli kichiuu seyok tepajtijketl tlen uejkajki tpajti uan yani mokaua kej teteotat. Kampa kichiuaj ni maijtolistli, nojki kiiyto kampa mochiuas uan kitemo uelis ipan se ueyi tetl o se ueyi kuauitl, kampa ni tlamatijketl kitlati se sera, kitlati kpalij ipan se popochkomitl uan kisoua ni tlaxkalyoyomitl tlalchipaj, kiteki ixpepech uan nojka kitsintoka ni crustsi uan kikixtiayaj nochi tlamantli tlen mouik, se kitlati ni iyiatl uan se toyaua se kentsij tlaili tlalchipaj. Ni tlamatijketl kiixpanti ni maseuali tlen kipeualtis ni tekittl uan kichiuaj se maijtoli kampa kinintlajtlani tatamej makikauakaj ma kuali tekiti uan ma kipaleuikaj ipan ni ojtli. Ipan ni tlamaijtoli kininijnitsaj toteotsitsij tlen uejkaya uan tlen kiniualikakej analimej. Kemaj tlami, nochi tlakuaj maskej kininkixtiliyaj se achi uan ya ni ika mouentiyaj ika tatamej uan nojka kininmakaj nochi tlamantli tlen kiuikatokej. Kiajkokuij ni tlaxkalyoyomitl, sera uan nochi tlamantli, san kikaijteuj ni tmalai, iyiatl, tlaili, uan crustsi (Hernández, 2008).

Seyok tlamantli kampa nojka ni tlamantli tlaixnexti ni tlamaneloli tlen ni teotlalnamiykayotl nesi ipan chikintilistli.chikonmaltilistli o tlameualistli.

Ni iljuittl se kichiuu kemaj nopa konetl kaxiti chikome tonatij uan nojki ika ni tlailjuichiualli ni telakixtijketl kininmakajteua tenaj uan konetl.

Ipan ni chikome tonatij tetat kisa ika ijnalok uan konkui chikome xiuitinij ekauilotl (*Adiantum andicola* Liemb.), matlalxiuitl (*Tinantia glabra* Sheeidw), akuyo (*Piper sanctum* (Miq.) Schlecht.), akatl (*Arundo donax* L.), xokouatl (*Costus mexicanus* (Jacq.) Swart.), kopalij (*Protium copal* (Schlecht. Et Cham.) Engler), sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.), uan se kuaxilokuauitl (*Musa xparadisiaca* L.). Nojka moneki kikojtoseya iyiatl, (*Nicotiana tabacum* L.) uan tlaili(*Sacharum officinarum* L.) uan ni crustsi tlen kuauitl tlen se 30 cm, inj kichijchiuaj ika teokuauitl (*Cedrela odorata* L.) o akichkuauitl(*Guazuma ulmifolia* Lam.).

Kemaj asi ikalijtik kikualsenkaua ni crustsi ika sempoalxochitl, tlen kuali kiilpi uan kitsintoka ipan iaxoxpa. Nopa sekij xiuitinij kinimaka ni temakixtijketl. Ya kinintlajkoxelo, se achi san pilkentsi kikui uan yani ika malti pilkonetsij, uan tlen achi miyak kiapacho uan yani ika atlisej kemaj tlakausej.

Nopa tenaj uan sekinok siuamej, kininotsaj okichpiltinij tlen kipiay se 2 o 10 ininxiuij uan yani elij itlanotsauaj ni konetl uan nojkia yojuantij tlakualchiuaj.

Kemaj nochi mokualchijchijtok, ni temakixtijketl peua kitlati sera uan kitlati kopali uan kichiu se kichiu se tlamajtolistli, kampa kinintlaskamatili toteotsitsij nochi kualkiski uan tenaj uan konetk kuali itstokej. Kemaj tlami kichiu se crustsi tlalchipaj ika tlaili uan ipani kipojpoyaua iyiatl, ni temakixtijketl kipeualti uan teipaj kitokiliyay konetl itatajuaj uan teipaj nochi maseuelmej tlen kininostokej.

Teipaj ni tamakixtikketl kipajpaka ni konetl, kitekiui nopa xiuitinij tlen achtoui kixeloj uan kiapacho, ika ni atl malti konetsij uan kipatlaj ika yonkuik iyoyo.

Teipaj se kitlapejpeni chikomej okixhpiltinij uan se elis itiotat o itionaj tlen ni konetl, moneki kuali kikuana nauas uan tlaj nopa konetl okichpil uajka kikuana naua siuapil uaj tlaj siuapil uajka kikuana naua se okichpil.

Kemaj se kitlapejpeni itiotat se kimaka ni konetl uan nopa temakixtijketl kiteka se palto tlen tlakuali kikui se tlaxkali uan kinauichiu, kiapacho uan kimaka ikamako nopa tlaxkali uan ni okichpil moneki ijsijkapaj tlakuas, nojkia atli ika ni atl tlen kiapachojkej achtoui uan nojkia moneki nimantsij kiijis. Pampa ijkinij kemaj ueyiyas nopa konetl nimantsij kichiuas nochi tlamantli pampa kimauas ni iteotat.

Teipaj nochi konemej kinintekiliyay tlakuali uan nopa atl tlen kichijtokej uan tlatepotsko nochi maseualmej.

Teipaj se kitlaxtlau nopa temakixtijketl uan se kimaka imejtsoj, tlaxkali, tlaxkalyoyomitl, sera. kopali, refresco uan sekinok tlamantli. Uan ijkinij kemaj tlanesi tetat kitoka nopa kuaxilokuauitl tlen kiapachojtokej, uan kitokaj ipani nopa iuikal uan ixik tlen ni tenaj uan konetl.

Nochi ni tlamantli kiijay inineljuayo ipan ni maseualtlalnamikili uan timoiljuiyay nochi ni xiuitinij kipaleuis ni konemej uan ijkinij axtlapantis uan axmas mokokos.

Ni akuyo (*Piper sanctum* (Miq.) Schltl), kipiya ixuiyo kej se yolotl uan ijkinij uelis kimauas kemaj ueyiyas uan kuali tlakamej elisej.

Ni matlalxiuitl, kipaleui pampa tlaj nopeka uestis kipiya se matlatl tlen kipaleuis uan nojkia kipaleui pampa ni matlatl kininmaua uan ijkinij axiselti itstosej pampa nochipa onkas kiya ika iuaya.

Ni akatl (*Arundo donax* L), ni se tonali ya ni xiuitl tlen ika kixiktekiyayaj kemaj asiyayaj uan ijkinij yani xiuitl tlen axtoui ika maseualmej kitekiuiyaj kemaj asij.

Ni sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.), kejtikixmatix kuatsij kosti, uan inj kiistosneki tlauijkayotl, tlapakilistli uan chikaualistli tlen nel moneki ika nochi maseualmej. Ni crustsi kiistosneki kininojnotsa ni naui ojtijapaj uan ika sempoalxochitl, motlajtlani tlachikaualistli ika ni pilkonetsij, nikaj no nesi ni tlamaneloli tlen ni teotlalnamijkayotl ika touejtlajtoli uan tlen kualikaje kaxtiltekajmej.

Ni ekauilotl (*Adiantum andicola* Liebm) kiijosneki ni konetl iekauail, tlen tlauei ipatij. Nojkia kualitikijtosej ni ekauilotl iukaltika tlen ni sempoalxochitl (*Tagetes erecta* L.), pampa se ekauilo uan seyok tlen tetlauili, kej tikijtijkej ipan achtoui ipan ni tlaomeuili tlen tojuantij titlalnamikij ipan ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali. Ni kopali, iyiatl, uan tlaili, ya ika se kininojnotsa uan mouenti ika tatamej uan yeka nel monekij kemaj mochiua se maijtoli.

Maskej, ni kuaxilotl axnikaj eua (*Musa xparadisiaca* L.) nojkia miyak ipatij pampa motoka ipani xiik uan iukal tlen ni inana. Ni tlamantli kiijosneki pampa ipan tonauatlalnamijkayotl, kemaj tiiitstokej ipan tonanaitlajtiko achtoui omej konemej peuaj miskaltiyaj uan se tetlani uan yampa eli se konetl nopase san kipaleui uan yeka tijtokaltiyaj iukal kej eliski kuatemej. Ni kuaxilotl kitekiuiyaj pampa nelxoxouik, uan tlen kiijosneki se tlachiuil uan ixoxouijkayo kiijosneki nopa konetk uejkaj itstos (López, 1984). Uajka tlaj sekitoka ixik nojkia tltskitos ika iukal.

Nochi ni tlamantli tlen mochiua ipan ni chinakomej tlen tikijtojkeyaj tlanextiyaj kenijkatsaj tojuantij ti sanmaseualmej, titlalnamikij uan nesi tlen namaj tijchiuaj kipiya miyak tlamantli tlen sejkanok eua, achi miyak tlen ne kaxtitlkamej, maskij nochi inj mosentlalijtokej uan kemantika ayok se kiamti kemaj se kitlachilijtok tlen nitotla eua uan kemaj se tlamantli tlen san asitok, pampa kuali momanelojtokej uan ijkinij san se tlkamantli mochiua.

SINTLI TOKUALILIS UAN TOCHIKAUALIS

Ni sintli (*Zea mays* L.) ya ni toeso (Sandstrom, 1991). Ni kamanali kuali kintenkisti tlen tokuantij tinauamej tlen Kuextekapaj tlali timoiljuiyaj ika ni sintli.

Ni pilsintsiya ni tech ixnexti tlajtojuantin tipajtokej, uan nesi kemaj titlakuaj pampa tlaj se akaya san se ome tlaxkali kikua uajka kiiystoneki se tlaya pano uan, pampa kemaj tipaktokej uajka tijkuaj se keski tlaxkali. Moneki kuali titlakuasej pampa ya ni tlaxkali mokuropa toeso uan kemaj tojuantij pilkentsij titlakuaj uajka yeka tipeuaj tiesopoluij o tiesatijaj, uan ijkinij nimaj nesi pampa tiixchipauakej tielij (Hernández, 2008).

Ika ni sintli tiyoltokej tojuantij ti nauamej tlen Kuextekapaj tlali, pampa axatechtlamaka, uan ijkinij ni sintli nojkia nel tlatskitok ika ni kokolistli uan chikaualistli.

Yeka tojuantij tikijtoaj kemaj se akaya mokoko moneki kuas tlaxkali, o seyok tlamantli tlen kipiya sintli, kemej atoli, tlen kuali teyolchikauaj, pampa kiasijka se tlaxkali, tojuantij tikilkuiyaj tlaxkali nochi miyak tlamantli tlen mochiua ika nixtamamali kej ni tamali, tekoko, etekoko, chiltlaxkali uan sekinok. Tlen atik tikintokajtijaj atoli.

Ni sintli nojki se kitekui kexsexiupajtli, se kitekiui kemaj konemej kuautemoj uan axixkuajkualoli, se kitekiui ni elotsonkali.

Nojkia ni sintli nokiiljuiyaj chikomexochitl uan nojki kokolistli uan chikontilistli. Ni chikontilistli tokoitouaj yani itonal tlen ni sintli uan kinotsaj kemaj kinekij kichiuasej se tlamajitoli uan ni tepajtiyanij tlen tetlachiliyaj ika ni sintli uan ijkinij ya ni kimajlauaj uan kitja tlake kininkueso maseualmej.

Ni tlachixkemej kitlaliyaj ni sintli ipan se kuartil uan ipan ipani se tlaxkalyoyomitl uan noponej kimajkauaj ni sintli, tlen kiijtouaj tlake pano ya ni tlen moketsaj kemaj kininmajkauaj. Ni chikomexochitl kitlajtlaniaj miyakij tlamantli, tlaj kanke ualaj nopa kokolistli, tlaj uelis se tlakepetlauijkayotl, o tlaj se ajakatl, o tlaj onkaj se kokolijayotl, si kitlajtlani kenijkatsaj istokej uejka o yajtokej tekinitoj, o nojki kitlajtlaniaj tlaj se telpokatl o ixpokatl monamiktisej. Ijkinij ni sintli kuali tech iljuis tlake panos achi teipaj o kauli tech yolmelauas tlake kokolistli tipixtokej (Alcorn, 1984). Ni tlamantli uejkaya ijkinij mochijtiualaj kini kiixnextiyaj ueueamoxtinij kejni amoxtli borbónico, ipan ome tlatejpicholi, nesi oxomoko, tlen kipixtok se uajkali uan kimajkaua sintli uan ijkinij kiita tlake panos Garibay (1979), nojkia

noponej nesi kenijkatsaj tlajkuilojkej tlej kichiuayaya no oxomoko “kimakakej sintli uan ika inj tepajtiyaya uan techachiliyaya”.

TLATLAJKONEJNEMILISTLI.

Seyok tlamantli tlen nesi ipan tomaseual tlalnamijkayo ya ni ika totlakayo, tlen moneki kuali itsos uan axmochikilos, pampa ojkaj moyak tlamantli tlen kuali kichikilosej. Yeka moneki timokuitlauisej totlakayo uan totonal, pampa ni ome tlamantli yani moneki kuali itstosej uan ijkinos se maseuali paktok itstos.

Tlaj se akaya tikijtosej uetsis, uan mokokos, uajka ni maseuali onkak monemplos, ika itlakayo uan ika itonak, uan ijkinij moneki kipachiltiusej kampa motexokolijtok uan nojkia itonal, pampa kemaj uetski nopa maseuali momajmati uan namaj no moneki se kipajtis pampa tlaj axtle, uajka kena mochikauas itlakayo maske itonel iknokapaj mokauas.

Uan yeka ni tojuantij tinemaje tlen Kuextekapaj tlali, ni totlakayo uan totonal san se ipatij uan ijkinij moneki ome tlamantli tikipajtisej uan nopa kichiuas se masuali chikajtok nentinemis.

Nikaj nesi tlalnamijkayotl tlen tojuantis tisanmaseualmej uan yka tikijtouaj kualtitojka tichiuaj ni tlachtlatemolistli.

Ipan ni pajtlamijkayotl tlen ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali, sempayano nesi onkaj tlamantli tlen tech kauilijtejkej tokoliuaj uan sekinok tlen kualikajkej kaxtiltekamej; ni nesi kemaj tikijtouaj ni sanmaseualpajtiyanij momachtijaj ipan tlatemijkayotl. Seyok tlamantli nesi kemaj timomajitouaj uan pachiuilistli axsan maseualmej inintekij, pampa ni chikaualistli moneki momakuissej maseualmej uan toteotsitsij (Lenkersdorf, 2002).

Nikaj no nesij ni tlamantli tlen nikaj euanij uan tlen kininualikatokej, kej ni temaxtiyanij tlen toteotsitsij uan tonantsitsij tlen ni teopamitl tlen catolicos maskej kuali nauatij uan kitekiuiyaj miyak tlamantli tlen nikaj euanij maskej kiminatijaj momajitosej ika catolico teopamitl. Kitekiuiyaj xiuipajtli tlen nikaj euanij uan tlen kininualikatokej, maskej ni achi pilkentsitsij yolik momiyakilijtiyouij pampa ni maseualmej kisteuaj uan kemaj mokuapaj kualikaj sekinok xiuipajtli.

Nikaj tijtlamij titlanextiaj ni ejeliuis tlamantli tlen kichiu nochi ni to pajmaseualnemilistli tlen ni tojuantij ti nanamej tlen Kuextekapaj tlali uan ipan ni

tlalnamikilistli motetonijtok nochi tlamantli tlen ni sanmaseualtepajtiyanij kichiuaj kemaj kinekij kichikauasej se maseuali tlen kininmatemo.

KEMAJ TEPATIJKAYOTL MOTILOUAJ

Namaj titlachilisej keskij tepatijokayotl uan kenijktatsaj tekitij ipan ni Kuextekapaj tlali.

Ipan ni tlali, ojkaj omej tlamantli tlen ika mopajtiyaj, se tlen ni kaxtiltekatlanauatijyanij kualikatokej uan seyok tlen ni sanmaseualpajtiyanij ni yojuantij kitekiuiyaj tetinij, yolkemej uan xiuipajtli tlen tikijtojkeya axtoui.

Maskej, ni sanmaseualpajtli uan ni kaxtilkapajtli axsepantik motlachiliyaj, pampa ni kaxtilteka pajtli achi kisejko ita ni tlen tojuantij topajui, uan ijkinij kejuaj ni sanmaseualpajtli achi tlatsintla mokaua (Carrillo, 2006).

Ni sanmaseualpajtli tlen ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali kiiyaj kejsetlamantli tlen ueuejmej, tlen ayok ipatij, uan axkineltokaj tlaj no kuali pajtli, kiiytouaj ni tosanmasuelpajui, kauli moilkauasa pampa ayok motekiuis.

Uan tlen ni kaxtiltekapajtli ya kiiytouaj kena miyak ipatij, pampa niinij kena kuali pajtli, pampa ni yankuik, tlen tepapajtiyaj momaxtiyaj ipan tlamachtilyan, axsokiyo, uan nochi ni pajtli kitlachilijtokej kena tepajti, uan ijkinij ni pajmatijokayotl kejuak uejkapa mokaua uan kipechi tlen tojuantij tipajui.

Ni tlamachtilyan tlen itokaj sociología no kitlachilijtok kenijktatsaj maseualmej tlachiuaj ika ni pachiuilistli uan kokolistli ipan ejeliuis maseualkayotl, miyakij kitlachiliyaj tlaj kipiyanij tomij o tlajmomaxtijtokej.

Ijkinij onkaj se kamanaki ika inglés tlajtolli tlen kitokajtiyaj *illness behavior* tlen kiiytosneki tlake kichiuaj maseualmej kemaj mokokouaj, tlen kitlachili ni tlamachtilyan tlachiyali kenijktatsaj tlachiuaj maseualmej tlen axtominiyaj uan keninkatsaj tlachiuaj tlen kena achitominiyaj. Kiiytouaj se maseualkayotl tlen kuali monechikojojtokej uelis ipan se kaltitlaj, ni maseualmej kipiyanij san se initlalnamikilistli ika se kokolistli uan nojkia ni tlalnamilistli panotiyaj ika miyak xiuitl uan no ika miyak xiuitl kiajkokuij uan inij axiikal ika ni kaxtiltekapajui (Suchman, 1964). Maskij ni tlamachtilyan tlachiyali nojki kiitayaya achi ipatij ni koyopajtli uan kiiytouyaya san yani kuali motekiuisi uan ni tlakatl tlen kiiykuilo moneki nochi sanmaseualmej kinyolkuepasej uan ijkinij kitekiuisej ni

kaxtiltekapajtli (uan ijkinij mamopajtilak ika nipajtli) uajka kiiyto ni tlakatl moneki se ki “ijkuenis” nochi tlamantli tlen axtekaua mani maseualmej kitekiuikaj ni kaxtiltekapajtli (Suchman, 1964).

Ni kuamachilistli ualaj tlen ni kuamachilistli tlen kiiyto santlan koyotlalnamikilistli ipatij (Castro, 2000), uan yeka ni tlachiyaki tlen kiita tlake kichiuaj maseuelmej kemaj mokokouaj nojki kitekiuijkej kemaj kinjekej kichiuasej se kaxtitekatlanautili maskej axuelkej (Dingwall, 1976).

Seyok tlamachtitlachiyali tlen kitlachili ni pachiuilijayotl no kitlachili tlaj ni piyatomili o proguejyo no kichiuaj makipatlakaj initlachiyalis ika ni kokolistli, Boltanski (1979) kiiijto, tlen achi kipiayaj tomij uan tlen achimomaxtijtokej achi kuali kikuamachiliyaj ni koyopajtli, aun tlen achi tlatsintla mokajtokej yojuantij achi monechikouaj ika sanmaseualpajtli.

Ni tlakatl kiiyto, ni maseualmej tlen achi uejkapaj itsotokej kuali tematiltiyaj kenijkatsaj momachiliyaj uan tlake ininpanti, tlen tlatsintlaj itstokej san kiiytouaj tlen nopa tepajtijketl kiniljui. Ni maseualmej san kiiytouaj “nochi kinikoko” uan axkimatij tlaya ininpantli. Boltnaski kiyolitij ni kamanali tlen ueltlamatijayotl tlen kitokajti kemaj se maseuali kauli kiiyto tlake ipanti kemaj mokoko.

Maskij ni kamanali kiiytokej ika miyak xiuitl uan kiiykuilojkej ona ni Estados Unidos euanij, miyak maseuelmej nojoaj kinimoiljuiyaj kampa tiitstoke nauemej tlen Kuextekapaj tlali. Ni tlamachtemolistli kipantijtok tlen achitominpiyaj uan achi momaxtijtokej (tlen tikinilkuiyaj achi koyomej) achi kikuamachiliyaj ni kokopajtli, uan tlen achi tlatsintla itstokej (kampa nesij miyakij sanamseialmej) axmas kikuamachiliyaj. Inij axkiiytosneki tojuantij tinuamej atiuelsej tijkuamachilise ni koyokuamachilistli, san kiiytosneki axsepantik tonemilis, uan ijkinij nesi tojuantij uan koyomej chijchikotik tokuamachilijkayo.

Tlaj tijnekij tikuamachilisej tlake pano, tij tekiusej ni *illness behavior* o tlake kichiuaj maseualmej kemaj mokokouaj uan ijkinij titlachilisek kenke ijkinij tijtlachiuaj, pampa tojuantij tisanmaseualmej moneki tijyekosej kenijkatsaj yojuantij kinekij matikamatikaj uan tikiniljuikaj kenijkatsaj tikomachiliyaj o kanke tech koko ipan inintlajtol uan ika ininkuamachilijkayotl.

Tlan tojuantij tosanmaseualpajui, uan maseualmej tlen tijtekiuiyaj, moneki tijtlachilisej tlake pano ika tojuantij ipan tokaltitlaj, uan ijkinij tijmatisej tlake

kichiuaj kemaj mokouaj pampa kimpa tikijtosej kemaj tiistokej ipan tochinanko tijtekiuiyak tlen onkaj uan tlen tojuantij topajui.

Ni tlamachtiltemojkayotl kipanti ipan ni tonali tlen mochijki ni tekittl mo itak, kena melauak tlen tokonijtojkej. Uan yeka nochi tlamatlistli tlen sanmasuelpajtli tlatistlaj mokouaj uan kininpechi ni kaxtiltekatlalnamikilistli, uan ijkinij nesi kejuak nauamej tlen Kuextekapaj tlali axkipiyaj se kuali tlnamikilis.

Tijnexiaj se se tlamnatli tlen tech panok kemaj tichiyayaj se xinolatepajtjketl ua noponej itsto se tenantsij iuaya iixjui, tlen kitenkixtiliyaya tlaya kiijtosnekiyaya pampa ni toauui axueilyaya kamatix ika kaxtiltekatlajtoli uan nikaj nesi kenijkatsaj ni tejpatiyani axkimachiliyaj tlen kiniljuiyaj tomasuualikniuaj. (Ni tepajtjketl axueilyaya nauati uan nikaj tijtenkixtiyaj tlen kiijto ika nauatlajtoli)

Tepajtjketl; Tlake mits koko?

Kokoxketl *Ni yolseseya*

Okichpil kiijto yolseseya

Kemaj kikajki inij ni tepajtjketl, kiuk nopa tepostli tlen ika teyoltalchilaj uan pejki kimajmachili nopa toauui, kikajki ichichika uan iyoltsij

Tepajtjketl xikiljui mosis tlake achi kimachili

okichpil *Tlajke seyok tlamantli tijmachili.*

kokoxketl *Uiptla sanse tlaxkali nijkuajki, uan yalo sa tlajko una pejki ni yolseseya*

okichpil kiijto uiptla kikuajki se tlaxkali uan yalo san se tlajkotsij uan pejki yolseseya

Tepajtjketl xitlajtlaki kanke achi kikoko

okichpil *Tlaj kanke mits koko*

kokoxketl *Nochi nech koko, nikaj (momajmachili iyolipa uan iijtko)*

okichpil kiijto nochi kikoko

Nikaj ni tepajtjketl kitejki ni kokoxketl uan kiijti tlachili

Tepajtjketl xitlajtlani tlaj kikoko iijti uan tlaj misotlatok uan tlaj mapitsa

Okichpil *tlejto tlaj timisotlatok o tlajtimapitsa.*

kokoxketl *Kena, yeka ni yolseseya.*

okichpil kena yeka yolseseya

tepajtjketl xikiljui mosis se tlaya kiijtisosolo uan yeka ijkinij ipantik, naka nijmakas pajtli tlen ika mochikauas.

Kej moitka ipan ni tlanextijkayotl, ni kokoxketl uan ni tepajtijketl axmomomachiliyayaj tlake kiiptosnekiyayaj pampa axsepantik inintlalnamikilis, yeka maskij ni toaui kiijuiyaya tlake kimachiliyaya nopa xinolajtepajtijketl axkimachiluyaya pampa ya seyok tlamantli kimaxtijtokej tepajti uan seyok tlamantli momajtok kiiljuiyaj inikokoxkauaj, pampa ipan se ueyi altpeko kampa ya momaxti, nochi kamatiy ika ni kaxtilteka tlajtoli.

Uajka kuali tikijtoskiaj kemaj ome maseualmej tlej seyok tlajtoli kamatiy mopantiyayaj ni tlamantli pano, axmomachiliyayaj, uan ijkinij kuali momaxtixkiaj ni ome tlajtoli uan ijkinij kuali tikamatiskiyaj; pampa ni kamanali ya ni tech maxti uan tech yakana tlen ika tikijtosnekij. Nojka seyok tlamantli, seyok tlanamijkayotl tlen kemja tiitstokej ipan se maseualkayotl, ni maseulamej tlen nikaj ejkej yojuantij kena kuali kuamachiliyayaj ni tlanamikili, pampa seyok tlamantli totlanamikili uan ijkinij tlen kiixnesti yani to tlajtol Lenkersdorf (2002).

Maski ipan ni totlal ni tlamanti axijkij pano, pampa kej tikijtojkeya axtechpatiyoitaj. Uan yeka tojuantij tlatsintlaj timokauaj pampa tech tlachiliyayaj kej maseualmej tlen axtimomaxtijtokej, tijkamatiy se tlajtoli tlen axipatiy uan axtitominpiyayaj. Un ijkinij ni kaxtiltekamej moilkuiyayaj moneki tojuantij tijyekosej “kualitkamatisey” inj kiiptosneki ipan inintlajtol uan kualititenkixtisej tlake tech pano kemaj timokokuaj. Inij axpano san kemaj tikonitja tepajtiyanij, pano nojki ika nochi tlamantli.

Ni tlamachtilyan tlayekolistli tlen kiita nochi tlamantli tlen tlajtoltinij kualittech paleuis tijtlachilisej kenke ijkinij tech melaua ika totlajtol uan kaxtiltekatlajtoli.

Uan yeka tijtemojtokej ika ni tlamantli uan tipantijkej se tlaya tlen pano kemaj omej tlajtoltinij motilouaj.

Kemaj omej maseultlanamikilismej uan tlajtoltinij monechikouaj peujaj moejechkaitaj, Maskej, ni ejechkauilis axnochipa sepantik youi, pampa kemantika se tlajtoli achi uejkapa moketsa, uan inj no kualitpanos ika iselti se tlajtoli pampa onkas se achi tlen achi ipatijkayo uan seyok achi tlen mokamoui ipan kaltitlaj.

Ferguson (1959) pejki kitlachili ni tlamantli uan kiyolitij se kamanali tlen kiiljui diglosia. Ni koyotl, kitekiui ni kamanaki diglosia kemaj onkaj ome tlamantli tlej kenijkatsa se kamatis ipan se tlajtoli tlen motekiui ipan se chinanko maskej moxelojtok itekiuilis.

Ijkinij tijtlachiliyay kenijkatsaj se kitekiui ni tlajtoli, uan yeka tijtlalise se tlajkuilolkayotl A o B tikixnextiyaj:

Tlajtoli tlen motekiui ipan tlamachtilyan A

Tlajtoli tlen motekiui ipan tochajchaj B

Kampa nochi moiljuiyay ni A achi ipantij ni B.

B ya tlen tijtekiuiyay kemaj maseuamej kininkamouiyay ininkoneuaj, uan yani tlen tijtekiuiyay nochipa, uan A se kiyeko teipaj kemaj se youi tlamachtilyan. A kipia se tlamachtijkayotl, ojkaj amoxtinij uan iijkuilolis nochi kiuelmatij. Uan ni B san se omej kitlachiliyan uan kemaj kichiuaj se tlamachtemolistli ni maseualmej axsankaltitlaj euanij (Lastra, 2003).

Ni diglosia kiitosneki: se tlajtolkamanali tlen kuali itstok, uan tlen kinpia se keskij ejeliuiskamanali (tlen kuali mokamatij sepantik o onkaj ejeliuis tlamantli tlen kenijkatsaj mokamoui), onkaj se kamatilistli tlen mochokomana uan tlen achi tlejkotok (uan tlen achiouij) ya ni motekiui kemaj kemaj se kineki se kiijkuilos uan tlen motekiui ipan tokaltitlaj o ipan seyok, uan tlen temaxtiaj ipan tlamachtilyan uan motekiui nikaj, uan axmotekiui ipan kaltitlaj (Ferguson, 1959).

Ni diglosia onkaj kemaj:

- 1) Onkaj se tlajtoltlalnamikili ipan se chinantli o ipan se tlajtoli tlen motskitok ika ni tlajtoltlalnamikili uan nikaj nesi maseualmej ininemilis.
- 2) San se omej maseualmej kuali tlapouaj uan tlajkuilouaj.
- 3) Panok miyak xiuitl ika ni A uan B (Lastra, 2003).

Ferguson kitlachili: ni diglosia panoli kuali panos ika miyaj xiuitl, maskij peua mopatla kemaj miyakij maseualmenij axueltlapouaj, kemaj se kineki kamatis ika sekinik maseuelmej o kemaj se kineki se tlatokajyotl san se kamanli onkas.

Nojkia, seyok tlakatl tlen itsonkiska Fishman (1972) achi kentsij seyok tlamantli kiita tlen ni Ferguson (1959), pampa ya kiiyto ni diglosia axipan itlajtik se tlajtoli kuali panos, nojkia pano kemaj nonechikouaj ome o se keskij tlajtoltinij.

Ni koyotk kiiyto se maseuajkatl tlen kipia ni diglosia, ya ni tlen kipixtok ome o se keski tlajtoltnij ipan ni maseuajkayotl. Maskij ni tlajtoltnij sansejko itstokej itekiuilis axsepantik Fishman (1972)

Fishman kiiyto kej ni A uan B no kuali elisej sentlamantik tlajtoltnij o se tlajtoli tlen axsepantik mokamoui, ni tlamantli kichua ma ni Ferguson seyok tlamantli kiita ni diglosia, ika sekinok nojkii kiiyto tlen Ferguson (Lastra, 2003).

Tlaj titlachiuliyaj kenijkatsaj mokualchijchijtok ni dignósia uan tlen kiito ni Fisher, ipan ni to Mexkotlal tijpiyaj se tlajtoli A ya ni kaxtiltekakamanali uan se tlajtoli B kampa monechikojsaj nochi sanmaseualtlajtoltnij, nikaj eltok tonauatlajtol.

Ika ni B (sanmaseualtlajtoltnij) miyakij maseualmej kiniljuiyaj “dialecto” pampa kiiytopuaj ni tosanmaseualtlajtol axipatij pampa axseueli ika se tlajkuilo, axkuali mosenkajtokej uan kinintekiuiyaj maseualmej tlen axmomaxtijtokej uan axluelij tlapouaj. Uan yeka ika ni tlajtoltnij tlen kena se ueli tlajkuilo uan miyakij maseualmej ika momaxtiaj uan kichuaj tlamachtemolistli (A) ni sanmasueltlajtotnij kejuak tlatsintlajtuetsij, o ijkinij kitja kaxtiltekamej.

Ipa ni tosanmaseulpajui nojki ijkinij topanti kej ni to tlajtoltnij pampa iuikal moketstok. Uan yeka tojuantij tijtemojkej ni tlajtoltlamachtemolistli uan ika ni ika kaxtiltekakamanali kitokajtiyaj sociolingüística uan ijkinij tikjusej ni diglosia uan tiktekiusej ipanni sanmaseulpajnemilis.

Nojki kej ipan ni totlajol, ipa ni to pajui no nesi se tlamamijkayotl tlen achi uejkapaj moketsa uan mokaua kejuaj achi kualimpajtli tlen tikiljuisej (A) uan seyok tlen achi tlatsintlaj mokaua tlen kiiytouaj ayok motekiui, axkuali, ueuejpajtli uan kipechijtok ni seyok pajtli uan ya ni titokajtisej (B). Nojkia kej ipan ni toaltoli kiiytouaj ni A achi ipatij kej je B, axmoneki sampayano tikijtosej ni A yani koyopajtli uan B sanmaseialpajtli

Ni tlamantli tlen namaj tijtlalisej (tepicholuasantli 7) kuali kiixnextis tlen namaj tikijtojkej.

Tlajtoli	Pajtli
Onkaj se tlajtoli A uan se B kampa A nochipa achi uejkapaj moketsa tlen ni B	Onkaj omej tlamantli tlej kenijkatsan se mo pajtis kampa ni kopajtli (A) nochipa uejkapaj moketsa ika ni to sanmaseualpajtli (B)
A se kiyeko ipan tlamachtiloyan, kuali ika se tlajkuilo, uan B se kiyeko ipan se ichaj	Ni A moyeko ipan tlamachtiloyan uan noponej kininmakaj se amatl kampa kiiyto kuali tepajtisej.

	B san ipan kamanali momaxtiaj uan ijkinij mopaniolyaij ni tlamatlistli ipan ni tochinanko
B sance omej kitlachiliyaj tlen ni tlamachtilyantlatemolistli uan tlen kichiuaj sejkanok euanij	B sance omej kitlachiliyaj tlen ni tlamachtilyantlatemolistli uan tlen kichiuaj sejkanok euanij uan kiniijkuilouaj ipan se tlajtoli tlen axmas kamatiy ipan ni chinanko.

tepicholuasantli 7. Kampa nesi kenijkatsaj mochikomantokej totlajtoli uan topajui tlen ni ti sanmaseualmej uan kaxtitekajmej.

Ipan ni tlajtolitlij uan ipan ni pajmatijjayotl, nimaj nesi kenijkatsaj mochikomantokej tlen tojuantij tomatilis tlatsintlaj mokaua.

Uan yeka tikijouaj tlaj ni chikomanilistli ika ni ome tlamantli tlen se mopajtis kampa se achi uejkapaj moketsa (koyopajtli) uan nopase achi tlatsintla mokaua (sanmaseualpajtli) uan kampa axkiitaj tlaj neli techikaua o axtle san kitja tlake masealnemilistli tlatskitok, kualititokajtisej “diglosia médica”.

Ni kamanali diglosia médica, kitlachili uan kiixnexti ni chikomanilistli kampa no nesi axkiitaj tlaj neli kualititokaj, san kiistouaj ni sanmaseualpajtli axkuali pampa titekiuiyaj sanmaseualmej uan inij kiijosneki kitlachiliyaj ni topajui kejsentlamantli tlen axipatiy uan kitlachiliyaj koyopajtli kejsentlamantli tlen kena kualititokaj uan miyak ipatiy, ni sanmaseualpajtijjayotl nel tlatskitok ika se tlajtoli uan yeka tikijouaj keka kualititokaj se kitekiuis ni diglosia

Ni chikomanilijjayotl axkikajtok ma ni omej tlamantli tlen ika kualititokaj se mopajtis monechikokaj uan motlepanitakaj uan ijkinij mosepanokaj $A1 = A2$ pampa ni omej tlamantlij kinintekiuiyaj maseualmej, san tikijousej sentlamantikej pampa kitekiuiyaj, sesentlamantik tlajtoli, uan nojkia sesentlamantik kitlachiliya koyotlanauatiyanij.

Tlaj ni sanmaseualpajtli kinitlaj axipatiy uajka axueli mosepanotisej uan ijkinij monechikaitasej uan ijkinij axinkas se tlamantli tlen ika kaxtiltekakamanali kitokajtiyaj dialogía, ipan se kanatijjayotl kampa onkaj ni dialogía, maskij onkaj ome kamanali, ome tlalnamikilistli, yonse tlen ni kamanali uan tlalnamikilistli ki pechis nopase (Bakhtin 2000). Tlaj ipan ni total onkaski ni dialogía ipan ni pajmatilistli kejkijto Bakhtin uajka uelis kena kualititokaj tikamatiskiyaj tlen se nechikomaseualpajtli (medicina intercultural), kampa masuealmej kualititokaj

kiistoskiyak tlake ininpanti uan ijkinij kiistoskiyaj tlake pajtli kinchikaualtis tlaj A1 o A2 uan axakaj kintlakauiltiski.

Pampa tlaj tijnekisej san tichiuasej se tepajtikakali kampa tikijtosej noponej onkaj ni nechikomaseualpajtli, kiiptosneki sanmpayano santojuantij timaseualmej tiyasej, tlaj tououij pampa ni tojuantij topajui tijchiuaj ipan to kaltitlaj, uan ijkinij sanmapayo kiuejkaita ni nechikolistli tlen ni ome tlamantli tlen tepajtijkayotl.

Nojkia ni kamanali diglosia médica, kitlachili kenijkatsaj kenijkatsaj tlachiuaj ni koyotlanauatiyanij tlen itstokej ipan tepajtikakali uan tlake kichiuaj ika ni tepajtitlamantli ipan ni Kuextekapaj tlali, pampa ni koyomej yojuantij kinekiskiya kiitasej ma poliui tlen tojuantij topajnemilistli, uan axmotepostokaj tlaj ni tlamantli no miyak ipatiyoitaj sanmaseualmej, pampa ni tlen tosanmasuelpajtli no onkaj tlanauatili kampa kiipto tojuantij no tijpiyaj ajkia tech manoui kejni convenio 169 de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) uan ni Declaración sobre los Derechos de los Pueblos Indígenas de la Organización de Derechos Unidos ONU.

Ijkinij ni tlajkuiloli kiuitejki se kamanli tlen ni tlajtolmaxtijkayo uan tijuikakej ika ni tlamchtemolistli tlen xiupajtinij, uan nama jachi kuali se kitlachili kenke no tomaseual pajui achi tlatsintlauetstok.

NI REPRESENTACIONES SOCIALES UAN NI DIGLOSIA MÉDICA.

Namaj tijnekij tienxtisej, tlake tlanamikili kichiu maonka ni chikilijkayotl tlen kichiu ma onkaj ni diglósia médica, se tlamantli yani teoría de las representaciones sociales. Ni tlamantli kipia ome tlamantli: ni maseualnemilistli uan tlen tijchiuaj nochipa.

Tlake ni maseualnemilistli uan tlake tijchiuaj nochipa.

Ni tlamactuloyaj tlatemoli kipiya se ni representaciones sociales ipan ni chikaualistli uan kokolistli uan inj se tlamantli tlen se kuamachilistli tlen kiita kenijkatsaj se maseuali nenejtok uan tlen kiitstok ipan se maseuajkayotl, uan nochi monechikouaj uan kichiuaj se tlamantli tlen kineltoka (Herzlich, 1973).

Ni nauamej tlan Kuextekapaj tlali, ni tlamantli ipan ni tepajtijkayotl, ya ni tepajtijketl, uan inij axsantikijtosej se masueltepatjijketl, nochi tepajtiyanij.

Ni tepajtiyanij, tlen uelis se koyotepajtijketl o se sanmaseualtepatjijketl, ni omej yani kinintlachiliyay kokoxkemej tlen ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali.

Ni tepajtiyanij axsanse tlamantli kitekiuiyay, pampa sekij sanmaseualmej uan sekiy koyomej uan ijkinij sekij kitekiuiyay ni pajtli tlen tijkiuaj ipan altepeko uan ni sekij kikuij ipan ni kaltitlaj, kampa kinintekiuiyay yolkemej, tetinij, xiupajtli, uan nojkia kichiuaj maitolistli kampa motlanochiyay ika noji tepemej, atl, ajakatl uan sekinok, uan ijkinij nesi kenijkatsaj se kiixmati tlali kampa tiitstokej. Nojkia nesi kenijkatsaj onkaj sentlamantik tlamantli tlen tikitaj ni chikaualistli uan kokolistli pampa tlatskitokej ika kenijkatsaj kikuamachiliyay inipajnemilis; uan ijkinij axtlakichiuii tlaj kitekiuiyay tlen namanok pajtli o tlen uejkajki, nochipa tlatskitosej ika se tlanamilijkayotl. Kej kiiyto ni tlakatl Herzlich (1995) ni kamanali tlen tijtekiuiyay kemaj tijnekij tikijtosej se tlaya ika ni chikaualistli uan kokolistli axnikamanali tlen ni totlakayo, ni se kamanali tlen kimotskilti ni maseualmej ika onkaj ika sekij tlanamilijkayotl.

Ni tlakatl Moscovici (1980), kiiyto ni maseualmej axmoiljuiyay tlake kichiuaj, san kichiuaj, ni las representaciones sociales kemaj yolkeya, ayok moneki se kintlachilis (Moscovici, 1981) o kej kiiyto ni siuatl tlen itsonkiska (ayi kisa), ni representaciones sociales axsekikumachiliyay san sekininchia.

Uan yeka, kemaj ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali kitemouaj kenijkatsaj kinimachiltisej sekinok maseualmej tlen axsanmaseualmej kenijkatsaj kikuamachiliyay ni chikaualistli uan kokolistli, kichiuaj kejyojuantij inipajnemilis o ika inin representación social.

Ijkinij ni seyokapa kej se tlamantli tlen kuali se kuamachilis ipan ni maseualmej tlen tiitstokej kampa ualajkaej tlateuikoj ni kaxtiltekamej, se tlali kampa kuali se kitlachilis miyak tlanamikilistli uan sekinok tlen yonkuik kistiyouij, tlen monechikouaj ika se kuamachilistli tlen kiita onkaj ejeliuis masueltlanamilijkayotl (Sosa, 2009).

Ni kokolistli ya ni se tlamantli tlen kinexti se kuesoli tlen san se maseuali o ika tomiyajkaya, uan ijkinij se kitemo tlake kichiuaj ni kokolistli, kanke ualaj uan yeka inij tijtemouaj tlen eltok ipan totlaltipak uan nojkia ipan totlakayo (Herzlich y Pierret, 1987).

Ipan ni kaxtiltekapajtli nojki pano. Ipan inij ni representación social kitemouaj tlake pano uan kenijkatsaj kipachiuiltisej ipan ni koyotlatemolistli, maskej kemaj kitilouaj ika ni seyok tlanamiki uajka nesi chijchikotik mokaua ika ni sekinok tlanamikilistli tlen ika ni chikaualistli uan kokolistli.

Tlen achi tlapasolo kemaj se tlen ni pajtlalanamikilistli mokaua kej se pajtlalanamilis A uan nopase B, uan tlen tijtokajtjtokej diglosia médica tlen ipan ni Kuextakapaj tlali, mokaua ni A tlen eujkapaj mokaua uan B tlen kipechijaj.

Ipan ni tlamactlatemolistli, ni sanmaseualpajtjketl Nora Hilda Hernández kiiyto ipan se tonali kuali tekitik ika ni kokotepajtjyanij, se xinolapajtjketl tlen ni Instituto Mexicano del Seguro Social (IMSS) uan se koyotepajtjketl tlen ni Secretaria de Salud de estado de Hidalgo (SSAH).

Ni xinola tepajtjketl kiniljuiyaya ikokoxkauaj makitlachiliyayaj ni sanmaseualtepajtjketl Nora Hilda tlen ya axuiliyaya kinichikauas, kejni majmatili, ajakatl, tlakuapetlauilistli, ixkualistli, ijtitemi, uan nochi kokolismej tlen ni tojuantij tinuamej tlen ni Kuextekapaj tlali, kuali tikinixmatij pampa ni kokolismej tlatskitokej ika tonemilis uan yeka sekij tlamachtletemoyahij kintokajtjijaj kokolismej tlen monechikojtokej ika ni maseualtlanamikilistli (Zolla, 1992) uan yeka ni koyopajtli, axueli kipachiuilti.

Ika ni koyotepajtjketl, monechikoyaya ika ni sanmaseualtepatijyanij uan iniuaya pejkej kitokaj xiuipajtli ipan ni chinantli Xiquila tlen ni Uexotlaj chinanko tlatitlaketl ipan Hidalgo tlatokajyotl, uan nojki kamatiyayaj tlen kenijaktsaj kichiuayayaj ininteki.

Maskej kemaj ni koyotepajtjketl tlanki itekij ipan ni Kuextekapaj tlali, nojki tlanki ni nechikolijjayotl ika sanmaseualpajtjyanij, nopa xinolapajtjketl ya kejipa mopaxalouaj.

Ni tomaseualiknij kiiyto san ni omej tepajtjyanij monechikojtokej ika yojuantij, maskej ipan ni tlali itstoyaj pano 30 koyotepajtjyanij.

Miyak tijmatij tlen kemaj ni tojuantij tisanmaseualmej tikonitaj nikoyotepajtjyanij, kemaj axtiuelij kuali tikamatij kaxtiltekatlajtoli uan tlaj axtiuelij tikijtouaj tlake techpano uajka kejuak tech pinajtjijaj.

Ipan ni tlamachtlatemolistli, nojkia tikinitatoj ni koyotepajtjyanij kampa tekitiyayaj uan tikintlajtlanikej kenijkatsaj momatiyayaj inintekij ika ni sanmaseualmej tlen ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali.

Nikaj axtikintokajtisej uan tikijtosej kanke tekiti, pampa kemaj tikipaxalotoj kiijtoukej miyak tlamantli kampa kiijtouaj miyak tlamantli tlen kinipunaualti ni sanmaseualmej, uan tlaj tikintokajtisej uajka kejuak yojuantij amokualkauasej ipan inintekij, kuali tikijoskiya makinitlatsakuilitkaj tlen nopa kiijtoukej, maskij tojuantij tijtemouaj se axsan tikintlateljuisej, tlej tijnekij ma ayok pano ni tlamantli uan ijkinij tijnekij tikinnechikosej ni sanmaseualpajtli uan koyopajtli.

Tlen moneki tijtlachilisej kenijkatsaj techtlachiliyay ni tepajtiyanij uan kenijkatsaj kitja ni sanmaseualpajtli, ni koyotepajtiyanij momachtijkej ipan ni uejyeuyi tlamachtilyankali tlen ni tlatokajyomej kejni Universidad Autónoma del estado de Hidalgo, la Universidad Veracruzana, La Universidad Autónoma de San Luís Potosí uan sekij momaxtijkej ipan ni Universidad Nacional Autónoma de México aun Instituto Politécnico Nacional. Ni tepajtiyanij kiijtouaj ni nechikopajmajkayotl axkiasi ni koyopajtli san ni sanmaseualpajtli, kiijtouaj yojuantij axmoneki kimatisej kenijkatsaj mopajtiyay sanmaseualmej, kiijtouaj ni tlamantli san kintonalpolo, pampa ni sanmasuelpajtli tlen kichiuu san kiteteli nopa kokolistli uan kemaj youij ika yojuantij nopa kokoxkemej motlaueltijkeya.

Nochi kijtoug moneki se kininmaxtis ni sanmaseualmej uan ni sanmaseualtepajtiyanij; uan yeka ni temakixtiyanij ayok kininkauiliyayaj ma tekitikaj.

Namaj tikixnextiaj se omej kamanali tlen kijtojkej ni koyotepajtiyanij uan kampa nesi kenijkatsaj kikuamachiliyay ni tosanmaseualpajtli; ipan ni kamanali nesi tlen kiijtoukej tlen tepajtiyanij uan tlen ininauatijkamej.

TEMAKIXTIYANIJ.

“Ni temakixtiyanij, maskej kiniamatlalijtokej inintekij nel sempajaj, nojoaj kemaj kitlachiliyay se tenaj tlaj tlasokiyo kimpa tekitij, uan kichiuuaj san kiyajatsaj pampa axmomaxtijtokej uan maskej tikinmaxtiyay uan ijkinij san tlen kuali kitlachiliyay ni eutócicos”.

“Kemantika tojuantij axtimajtij kenke ualouij maseuelmej tlen ne Mexkoaltpetl, Guadalajara, o Monterrey altepeko, pampa nepa onkaj uejueyi kalpajtiyanij kampa kuali kinintlachiliskiyay, uan yojuantij ualouij nikaj kitemojtialouij se temakixtijketl”

”Ipan ni tlali itsokej ni temakixtiyanij tlen momaxtijtotokej uan tikinamatlalijtotokej, uan nochi yojuantij tininauatijtotokej ma techtolmelauakaj kemaj se maseuali kininmatemos”

“ Ni temakixtiyanij tikiniljuiyaj makitekiuija ni kalpajkakali uan nopone kiukatiyas se koyotepajtjketl, tojuantij ipan ni kalpajkali onkaj se kuali kamanali ika se tamakistjketl – tepajtjketl uan tepajtjketl – temakixtjketl kampa moneki kuali mouikasej.

”Ipan ni Kuextekapaj tlali kemaj se tenaj etixtiok, uajka tikijtouaj nel maljuili, pampa ininemilis tlen ni maseualmej, kenijkatsaj itstokej, ojtijapaj, uan ni tlakamej tlen monelsisiniyaj.

Ipan ni temakixtjketl nesi kenijkatsaj onkaj se chikilijketl kampa nesi tlen tikijtojkeya axtoui se achi tlen A uan seyok tlen B ipan ni temakixtjketl.

Ipan nochi ni Kuextekapaj tlali kampa ni temakixtiyanij tlen tikinpaxalotkej, kijtouaj kej inintekij ayok mas kitekiuiyaj uan pejki kiilkauaj kemaj asiko ni koyopajtli.

Ni tlamantli nesi ipan nochi ni Kuextekapaj tlali, kampa titistokej tinauamej, ijkiniy kijtouaj ni tomaseualikniyaj tlen tikinpaxalotj uan tlen itstokej ipan ni eyi tlatokajyomej (Veracruz, San Luís Potosí e Hidalgo). Ni tomaseualiknij Fabiana Flores Hernández de Jalpilla, tlen en Axtla tlen San Luís Potosí tlatokajyotl, kijito namaj konemej asi ipan ni kalpajkali tlen ni Secretaría de Salud. Maskij kena onkaj se ixmatili ika ni nauatilkali; kinimaka se amatl kampa kijiikulouaj tlake kinchilijkej tenamej tlen kininpaxalouaj, tlen uelis kinikualtlaiyaj nopa konemej, kixixito nopa tenaj o uelis sekinok tlamantli.

Ika ni Veracruz tlatokajyotl, ni tomaseualiknij Pascuala Hernández tlen Benito Juárez chinankotlatilanketl, kijito nojoaj kininseli konemej ipa inichinantli uan ipan chinankomej tlen necha itstokej uan nokuaj kichiua ni chikontilistli.

Maskij ipan Hidalgo tlatokajyotl, kampa nochi konemej asij ipan ni kalpajkali tlen ni koyotlanauatiyanij kitlalijtotokej uan tlen onkaj ipan chinankomej uan ipan altepemej.

Maskej kijtouaj kena kinitlepanitla ni temakixtiyanij, ipan ni chinankomej yojuantij se elkeya texixitoyanij, pampa ayok kininkauiliyaj makichiuakaj inintekij.

Ipan ni mayoj mestli tlen 2012 xiuil, ni Secretaría de Salud tlen Hidalgo tlatokajyotl kiito ni kamanali:

Pachuca, Hgo., a 05 de Mayo de 2012.- En el Día Internacional dedicado a las parteras, que se celebra este 5 de mayo, la Secretaría de Salud de Hidalgo, reconoce el gran trabajo que realizan durante un parto, que con arraigo trasciende en los usos y costumbres de nuestro estado. Las parteras son significativas en las comunidades, porque son el apoyo y compañía en el momento del alumbramiento, por ende deben estar preparadas "por lo que la SSH realiza para ellas constantes cursos y capacitaciones en temas como: parto limpio, puerperio, identificación de riesgos durante el embarazo, atención del neonato, atención de la mujer embarazada con hemorragia, entre otros, con el objetivo de que brinden una buena atención de manera oportuna a todas aquellas mujeres que acuden a solicitar su apoyo y que si detectan una complicación en la embarazada, la envíen a un nivel de salud más completo. Actualmente en Hidalgo, entre el 7 y 8 % de los nacimientos son atendidos por parteras, quienes se encuentran distribuidas en jurisdicciones con mayor índice de población indígena y rural, tal es el caso de la Huasteca, Sierra Alta, Sierra Gorda, Valle del Mezquital, Acaxochitlán y la Otomí Tepehua, La SSH tiene un registro de 480 parteras, de las cuales se ha certificado al 88 %, por su calidad y conocimiento para la atención del parto. Así mismo, las parteras tienen la posibilidad de participar dentro de los centros de salud y hacer uso de las instalaciones, con el fin de tener un alumbramiento seguro, en ocasiones la mujer prefiere este tipo de atención, pero en una clínica o centro de salud, donde hay un médico que está al pendiente de cualquier imprevisto. La SSH tiene una larga historia de trabajo conjunto con ellas, pues gracias a su labor se pueden salvar la vida de miles de mujeres y de bebés en las comunidades rurales e indígenas de Hidalgo, mantienen una vinculación a través de visitas domiciliarias por parte de los Equipos de Salud de manera mensual, con la finalidad de capacitar en servicio y recolectar datos de atenciones brindadas. Además, la vigilancia estrecha de las acciones realizadas por las parteras han permitido que del año 2009, en que se registraron 34 muertes maternas, para el 2011, se redujera al 50% el número de casos, por lo cual, la SSH trabajar para que en 2012 disminuya aún más este problema.

Ipan ni kamanali nesi kenijkatsaj kitlachiliyaj ni temakixtikatekitl, pampa nikaj kijtouaj moneki se momaxtis, uan ijkinij onkas se amatl, uan nopa inoj seyok tlamantli oneli, tlen ne kaxtiltekamej, uan tlen tojuantij axonkaj se kuali kamanali san kijtouaj nitijchiuaj ika ni “los usos y costumbres”.

Nojxia moneki tikijtosej ipan ni to Mexkotlal, ni pilkonetsitsij kininmakaj se amatl kampa kiiyto kanke ejkej uaj ika inij kininamatlalisej ipan ni registro civil. Ni amatl satemaka ni kotepajtiyanij uan kampa tekitij ipan ni Secretaría de Salud, uan ijkinij ni sanmaseualtepajtiyanij iknokapaj mokauaj, uan ijkinij ayokuelij tekitij.

Ika ni molinili tlen 7 y 8 % tlen temakixtiyanij tlen kijtouaj kinmakixtijkej ni sanmaseualmej, kuali tikijtosej kitlachilijkej ipan kalpajkali tlen ni koyopajtli.

Sandra García Hernández, supervisora médica tlen ni programa IMSS Oportunidades ipan ni Hidalgo tlatokajyotl, kemaj kamati ika ni temakixtiyanij kiiyto kipoiyaj se ome tlamantli tlen kena kauli motekiui kemaj se tenaj momakisti uan ni tonali tlen kitoliliyaj, ni kamanali kiiyto ipan ni tlailjuichiualli san ke ipan ni 2013 xiuitl.

Ni tlamantli kena kiasi nochi totlalnamijkayo tlen tipixtokej nauamej tlen ni Kuextekapaj tlali, uan achiyok kiasi ni to pajnemilis, pampa ika ni tlamantli uelis ayok onkasej temakixtiyanij, pampa inintekij ayokimatemosej, uan ijkinij tlaj se maseuali kualika nopa itonal para setekitl kichiuas uajka ayok uelis uan kejkiiyto ni to maseualiknij Nora Hilda Hernández: tla axsekitlapanita nopa tekitl tlen tatamej tlanauatiyaj uajka nopa chikauak tonali tlen kualikaj mokuropa ika yojuantij.

Uan nojxia ni tenamej ayok se kinintlajtlani tlaj kanke o ika ijkiya kinekij konepiyasej, pampa kiniuikaj ika ni koyopajtli uan ijkinij ni konemej asi ika seyok tlamantli tlen asikok itatauj uan ininkoliuj.

Ixkichka ni se ome xiuitl, ni tepajtijketl ya ni tlen kinixixitoyaya uan kininseliyaya konemej, uan tono nojki ika chikome tonatij kinitayaya tenaj uan konetl, yani kipatlayaya uan kintlacjikueniyaya uan nochi tlamantli tlen motekiuij mekaj asi se konetl. Unan yeka ni temakixtijketl no kiiljuiyaj tetlachikuenketl, inij pampa kiiytouaj axakaj kuali kiijtiskis ni tlamantli tlen motekiuij, nochi ni tlamantli moneki ni temakixtijketl pampa tlaj se akaya kiitskis uajka peuas kuauakis achi nimaj kitlanis tlaj se okichpil uan ijkinij ni tetlachikuenketl ya ni kuali kiitski pampa axtla ipanti.

Seyok tlamantli tlen nokisosolo, ni chikontilistli, kej ipan ni tokaltitlaj elto kej se kualaltili, pampa ipan ni iljuichiuali, se kualsenkauayaya ni konetl uan se kinitlaskamatiliyaya nochi toteotsitsij nochi kaulkiski uan nojkia ni tetlachikunketl ya ni ika temakajteua, uan namaj itatajuaj ininmako nopa konetl.

Kej se kuali kitlachilis, ni temakixtijketl se ueyi tekitl kipiayaya ipan ni Kuestekapaj tlali, axsan ika se tekitl tle se kiita, nojkia kichiuayaya miyak tlamantli tlen motskito ika tlen tojuantij tosanmaseualnemilis.

Nojkia moneki tikijtosej axnitonauanemilis yani tlen achi ipatij o yani tlen nochi kipachiuilti. Tlen tijnekij ipan ni tlamachtemolistli ma nesi tlen tojuantij ipatijkayo tlen tojuantij tisanmaseualmej kejni itlamatilis tlen se temakixtijketl. Uan nojkia tijnekij titematiltisej ni tlamatilistli tlatskitok ika ni tomaseualtlalnamilistli. Uan yeka, moneki kemaj se tlanauatijketl kichiuas se amatlanauatijkayotl axtoui kitlachilis kenijkatsaj kinasis maseualemej uan kejnemaj tikijtouaj sanmaseualmej, pampa kemantika tikitiaj san kikixtiyaj nopa amatlanauatijkayotl uan axkitlachiliyaj tlaj kinikiuitikisasej sanmaseualmej, kej tlen ni tikonijtoijkej ika ni temakixtiyanij, kinsejkoitaj uan axkitlachiliyaj tlaj neli kuali tekitij uan tepajtiyaj (Hernández, 2012).

Ika ni temakixtijkayotl nojki tijnekej tikixnextisej ika ni representaciones sociales Itstokej ipan ni tochinako uan tlen ipan tijchiuaj nochipa, ipan ni to sanmaseual tlachiyali kej ne koyotlachiyali uan ika inij yoli ni tlen tikiljuiya diglosia médica, uan tlen yolki pampa no tisanmasuelmej axtechpatiyoitaj.

Kej sekiitajka ipan ni tlaixnextili, axonkaj se tlamantli kampa moita ni temakixtiyanij initekiy axkuali, maskej kena onkaj koyotlanauatili tlen kitlakaualti, pampa ni yojunatij kiijtouaj ni temakixtijkayotl axipatij, maskej axklemaj kitekiuijtokej uan axkiitokej, uan ijkinij kipiay se representación social kampa nesi ni tlamantli diglosia medica tlen onkaj ipan ni totlal.

Uan inij axsaipanti ni temakixtiyanij, pampa ni ipanti nochi nito sanmasuelpajtli, uan ijkinij kiijtouaj ni topajui sanse ajaluilpajtli, ni tlej kiijtojkej ni to koyopajtiyanij.

“Ni sanmaseualpajtli nojoaj motekiui nikaj, maske eltok ni ajauilpajtli uan inij kininkajkayauaj ni maseualmej, pampa kiijtouaj ika nochi kinchikauasej uan nojkia onkaj maseualmej ika xiuitinij, ika oxpantli, o ika cartas uan yeka namaj maseualmej kejuak ayokkineltokaj ika ni pajtli, panpa onkaj miyak ni ajauipajtli”.

“Ni xiuiipajtli tlaj axkuali se kitekiui uajka kuali kichiuas se iatrogenia uan yeka axkininchikauaj uan achiyok kinintlanouiyaj”.

“Axtoui mopajtiaj ika xiuitl uan kemaj kitja axmochikauaj uajka ualouij ika tojuantij uan kiualikaj iniamaj tlen neka kinimakatokej uan axkipantiyaj chikaualistli ipan ni pajtli”.

“Miyakij tlen ni maseulamej nojoaj kineltokaj ika ni kokolismej tlen sankintlajchiuiliyay uan ijkinij ni tlen mochiuaj tepajtiyanij kinkajkayauaj”.

Kej kuali se kiita, ipan ni kamanali nesi miyak tlen ni representaciones sociales tlen kipiaj ni koyotepajtiyanij, uan nojki nesi onkas se kuapolojkayotl pampa kimanelouaj ni sanmaseuelpajtli uan sekinok kej ni kemaj kitekiuiyay cartas. Inij pano pampa ni tepajtiyanij moiljuiyay nochi tlen axtlenyojuantij iniopakui uajka axkualpajtli, uajka axuel kitlachiliyay seyok tlamantli tlen mopajtisej.

Ijnikij kejipa ni sasmaseualmej axtechpatiyaitaj uan axmoiljuiyay tlaj no tojuantij nokuali tiyolitisej setlalnamikilistli ika pajui. Ken ki tlajtoli tlen ni kaltlanauatijketl tlen ni secretaria de salud, kiiyto moneki ni temakixtiyanij momachtisej, uan ijkinij ni koyopajtli ya ni uejkapaj moketsa; tlaj inj axmotlepanita uajka kiiytouaj ni tekittl elis sokiyo o axkuali kichiuaj.

Una yeka moneko se nechikolistli nel moneki, uan nojki moneki ni nechikolistli mochiuas ika tlatlepanitalistli, uan ijkinij `peuas se nechikolistli kampa axonkas se pajmatijkayotl tlen kipechis nopase.

Kejmoitajka, ni sanmaseualpajtli uan nikoyopajtli axmosentilijtokej, nojkia moneki se kiiytos maskej pisiltstij, kena onkaj se tlamantli tlen kininsentili, uan ni tlamantli yani xiupajtli, kemaj youij kininpaxalouaj miyakij maseualmej kiniljuiyay kitekiuiyay xiupajtli o pampa kimatij ni sanmaseualmej kinitekiuiyay uan yeka ni tlamachtamolistli tlen ni xiupajmatilistli kuali kinisejktolilistli ni omej pajmanemilistli.

Kej kiiyto ni koyotlAlexiades (1995), ni tlamachtlatemolistli tlen xiupajtli, ipan ni nechokolistli tlen ni xiupajtli – maseualmej kikaua ni tlamachtlatemojketl kauli kitlachili se o ome tlamantli tlen ni sejkotilijkayotl; ni tlakatl kiiyto ni tlamachtlatemolistli tlen xiupajtli moneki achi teipaj tlen se tlajkuiloli tlen ni xiupajtli. Kej kiiyto ni Martínez (2012), ni tlamachtlatemolistli tlen xiupajtli moneki panos tlen se achi san itstok tlen seyok tlen achi nejnemi.

Ni tlatemolistli kiiyto ni tlamachtlatemolistli tlen xiupajtli kuali ya ni tlasejktolis, uan ijkinij kuali kichiuas se tekittl kampa ni omej pajtlalnamikilistli uan ijkinij kuali se kitlachilis ni diglosia médica.

Una yeka tojuantij tikijtouaj moneki sansejko tinejnmisej uan ijkinij mochiuas se tlamantli tlen kitlachilis nochi kokoxkemej, uan axsemoitas tlaj kanke ualouij.

NI DIGLOSIA MÉDICA.

Ni pajtlalnamikistli tlen namaj tijtekiuiyaj ipan ni Kuextekapaj tlai se tlamaneloli tlen ejeliuis maseualtlalnamikilistli tlen namaj kimakas se xayajtli nochi tlen tonauamemilis.

Maskej kej tikijtojkeya ni pajmaseualpajtli axmonechikojtok ika ni koyopajtli tlen no motekiui ipan ni tlali. Kej tikijtokeya axtoui, chichikotik ualajtiualajtok uan se achi uejkapaj moketsa uan seyok tlatsintla uan yani titikajtjtokej diglósia médica.

Kej nojki moitajka ipan ni tlamachtlatemolistli, kiixnextijki kenijkatsaj mokualchijchijtok ni to pajnemilis tlen tojuantij ti nauamej tlen Kuextekapaj tlali, uan ijkinij kuali tikijtosej nochi tlen tijchiuaj kemaj timopajtiyaj ika inikuamachilistli motlatskiltijtok. Uan yeka miyak kokolimej nojki ika inij momaitskitokej, kej ni ajakatl, nejmatili, ixkualistli uan sekinok uan tlen kemaj kinekij kitlachilisej ika koyonemilistli axueli se kitenkixtin kej tikijtojke kemaj tikijkuilojkej ipan ni pajmanemilistli tlen ni tojuantij tinauamej tlen Kuextekapaj tlali, miyak tlamantli tlen tikintekiuiyaj kemaj tijtemouaj timopajtisej miyakij noyoltokej, ijkinij tetlajchiuaj, uan ijkinij ompamitl inintekij pampa kuali tekokolismakaj uan no kuali tepachiltiyaj (Hernández, 2008).

Kemaj se maseuali kiuatanis se atemitl, kemaj kipanti se okuilij, o se tlaya ipano kampa setlaya semiyajatsaj pano, uan ijkinij maseualmej mo majmatiyaj o mo nejmatiyaj. Ipan ni majmatijkayotl ni totoral kisteua totlakayo, uan ijkinij nitlakayo mochikomana, uan ijkinij ni maseualmej peuaj axmayanaj, kakalachiuij, peuaj momokouaj, nimaseualmej axuelkochij, uan kemaj kochi fieroj tlatemikij. Yani kiijtouaj kininpano ni sanmaseualtepajtiyanij Nora Hilda Hernández, Fabiana Flores, Pascuala Hernández, Lucina Martínez, tlen kininchikauaj maseualmej ipan ni Kuextekapaj tlali.

Ni sanmaseualtepajtiyanij tlen kichiuaj kinonojnotsaj ni tonali, uan kemaj sampayao asi ipan totlakayo uajka kiijtosneki mokualtlalijki, uan nochi tlamantli ten kipanoyaya peuasej mokuenisej, uan peuaseya mayanasej uan kikuasej

tlaxkali, uan nojki kuali kiisej atoli, pampa ijkinij moyolkusej, kejkijto ni Sandstrom (1991), pampa nitojuantij tisanmaseualmej ni sintli yani toeso.

Kemaj se momajmati ni tomali kisteua uan mokaua kampa momajmatijkej, o uelis mokaua iuaya nopa tlamantli tlen kimajmati, tlaj momajmati ika atl, uajka uelis nopa itonal mokauas ipan ni atemitl, tlaj se kineki se mopajtis, uajka moneki seki matememos se sanmaseualpajtijktl, uan ya tetolanotsati ipan ni atemitl, kimati kenijkatsaj momajtos uan ni atemitl nojkia kiixmati. Ipan ni majtoli, se kuikili miyak tlamantli tlen ika se kitlajpalo, se kiuiliki xochitl, tlakuali, iyiatl, kopali, tlaili, uan sekinok uan ika ni tlamantli se kiiljui tlaj kuali kikauas nopa tonali tlen kimasiltijtok uan ijkinij ni tepajtijketl kinojnojtsa nopa tonalstij uan kiiljui mayakaya kalijtik, kinojnojtsa ika kualtsij kamanali.

Nojoaj moneki se yas ika ni tepajtijketl uan se kipojpouas ika tejkestli uan kioxpanas ika apasotlachpouastli (*Hiptys verticillata* Jacq.), moneki yas se o uelis se keski ueltaj, nojkia kialpichisej ika tlaili uan kimamachilis (ni tepajtijketl kimamachili uan kiita tlaj mochikajtiyo), uan tlaj achi chikauak kimachilis uitoni ipani imako uajka kiijtosomeki mochikajtiyo.

Ipna ni tepajtijkayotl kuali se kiita ipatijkayo tlen ni sanmaseualtepahtijyanij uan inittlamatilis, tlen kenijkatsaj kimatij tlake ika mokokouaj, kenijkatsaj momajtosej, tlake kiukasej, tlake xiupajtinij kitekiuisej; uan yeka tikijtouaj ni maseualmej kena nelneli tepajhtijyanij.

Talj titlachiliyaj ika ni tomaseulakayo, ipan ni tokuamachulis kena tikitaj kualtitok kenijkatsaj tekij pampa nochi tlen ika techpachiuiltiyaj pampa tojuantij kena tineltokaj nochi ni tlamantli.

Ijkinij, kemaj tojuantij ti nauamej tlen kuextekapaj tlali tijnekis titenkixtisej tleke ika tomokouaj kej ni majmatili, uajka tikijtouaj ika tonauanemilis uan ika tlen tojuantij tijmatij uan tijchiuaj.

Maskej, axnochipa kiniuelmati ni to nemilis, kemaj tijnekij tikamalisej ika ni koyopajtli, axtiuelij pampa kej tikijtojkeya, nitlamantli ontlami ika ni kamanali tlen tikiljuiyaj diglosia médica, inj pano pampa axkitlepanitaj nito sanmaseualpajui, pampa kiijtouaj ni tosanmaseual pajui eli kej se ajauilpajtli.

Ipan nochi ni tlajkuiloli, tikijtouaj moneki tisepanotisej ni omej tlamantli tlen kuali ika timopajtisej, pampa ijkinij tinejnemisej ika ni pajnechikolistli.

MAKULI TLAJTEPICHOLI

ITLAYAKAMPA TLEN NI TLAJKUILOLI.

NI TLALI.

Ni tlajkuiloli kitemoj kisej kotlatlalis ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali, pampa timoiljuiya moneki tijschiuasej se tekitl kampa nesis ni topajui uan koyopajtli kejomaj pajmatinij teln uali tinintekiusej uan axakaj techtlakaualtis ika tlaj tijtekouitaj se o nopase.

Ni maseualmej tlen namaj itstokej ipan ni tlatokajtomej tlen Veracruz, Hidalgo y San Luís Potosí, kerj tijiktojkeya, ipan san se tlali tlen pejteuaj ipan ni ueyi tepeko uan ni tlamakampa tlen ni ueyi atl tlen Mexko tlali. Ipan ni tlali okaj se kuatitlamitl kamopa miskatiyaj kuatinij tlen tlali tlen nek tlatotoni, monepantijtok ika kuatinij tlen miskatiya kampa neltauayoui uan kampa nipenteua niueyi atl.

Nojkia ipan ni uejkaya tonali, ipan ni tlali nijkia motsintlakitoy ni tenekmej tlen nomayajmej maskij uejka mosej kotostoyaj ika ni mayajmej tlen itsokej ipan ni Yucatan tlali ipa ni Mexko tlali, ua yajtouaj ixkichka Guatemala, Honduras uan El Salvador kampa itstokej ni mayajmej. Uan ijkinij kichijtokej tlamachtemolistli uan kampa nesi ni teenekmej kena mayajmej (Ochoa, 2007).

Kemaj asikoj ni mexikajmej, ipan ni Kuestekapaj tlali, uajka pejki no nauatij, uan ijkinij otsotoyaj kemaj asikoj ni analimej.

Uan yeka tinijtouaj kejomaj ipan ni tlali, uan ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali nojkia mayajmej san ke nauatij.

Tlaj namaj ni nepantili ten ni tlatokajyomej ya ni motlajkotlaliytokej, moneki tikijtokej ke aj kitlaliykej ni nepantli axkekaj kinyolelajkej sanmaseualmej, maskej tojuentij axcoui tiistoyaj ipan ni tlali.

Uan namaj moneki titlachilisej kenijkatsaj tikitaj ni pajnemilistli, uanijkinij nel moneki nochi tlamantli tlen mochiuas, moneki se kitlachilis tlake tlali tlatskitok kejomaj kiiyto ni Aguilar (1995) kemaj tlajkuilo ipan xiupajmetikijayok , tlaj tijtemouaj ma se xiupajtli neli kualitl motekiuus uajka moneki se kiitas kanke miskatiyaj ni xiupajtli uan ajkia itstokej ipan nopa tlali uan axkiyajatsaj kejomaj kichiuaj.

Ipan ni Kuextekapaj tlali kampa itsokej nauamej, inij axouij mosenkauaski tlaj kinekiskisijaj, panpa ipan ni tlali onkaj ni nauatlajtoli tlen nochi kimachilijaj, san

se kuatitlamitl, se kuamachuilijkayotl uan ijkinij se pajkaumachilijkayotl. Ni xiupajtinij tlen motekiuiyay iniuiakal. Tlaj axmochijtok ni sepantijkayo pampa tlen tlanauatiyay ipan ni tlatokajyomej axkiitaj o axkininekij kitasej.

XIUIPAJTLI.

Ni xiupajtli ya ni tlen nojoaj motekiui ipan ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali. Ni xiupajtli ya ni kinexti tlaj nojoaj onkaj ni tlamatijkayotl. Ni xiuitinij miyakij kinimakuij ipan ni tlali, uan yeka miskaltiyaj ipan ni kuatitlamitl kampa tlatotoni, maskej kena onkaj sekonoj tlen sankinualikatokej, kej tikijtojkeya.

Tlen moneki tikijtosej ika ni 136 xiupajtinij tlen tkinamatlalijkej uan tlen texmatiltijkej ni sanmaseualtepajtiyanij, kiistosneki onkaj se ueyi tlamatili tlen kenijkatsaj se kintekui kemaj onkaj se kokolistli, ni ixuiyo tlen ni xiupajtinij yani achi motekiui, nojkia kintekiuiyay imakuayo, ikuayo, itlajka, ixochiyo, ipetlayo, inelyuayo, ieso, uan nejmxtik, ijnikij, tikitlaj kenijkatsaj onkaj se ueyi tlamatili tlen ni to xiupajui.

Nojkia moneki tikitsaej kenijkatsaj kinikualchijchiuaj, sekij kinimoloniayaj yani achi miyakij, sekinok kinipepechouaj, sekij ika maltiyak uan ijkinij onkaj sekinok.

Ika nochi ni tlamantli, se kiita ni xiupajmatilistli tlen nauamej tlen Kuextekapaj tlali, ika miyak xiuitl kitlalijtokej kenijkatsajmopajtisej ika xiupajtli, uan kemaj kiitakej mopanolitijiyajki ni tlamatilistli ika miyak xiuitl.

Uan namaj no sekinok xiupajtinij no ika iyonkuiyay motekiuiyay. Maskej ni xiupajtinij tlen sejkanok ualouij kinintlachiliyay tlan neli kuali tepajtiyay uan tlaj axika se motlanouis.

Se tlamantli tlen kimatij ni sanmaseualmej, Nochi xiupajtli tlen kitekiuiya kipixtokej se tlaya tlen yani ika tepachiuilti, pampa tlaj se xiupajtli neltlauei kitekusej uajka kuali kipajmakasej uan kipanoltilis, Ni tlamantli texnextili kenijkatsaj onkaj se ueyi tlanamikilistli uan kimatij tlaj se xiupajtli nel miyak kiteusej uajka kuali ika motlanouisej. Yeka miyak tlen ni xiupajtli, san kintekiuiyay ika ipan tokuetlaxo uan axtikiij, o ueli se xiupajtli ika miyak tlamantli kiteuiyay, ixuiyo uelis kena kuali se kimolonis uan se kiijis, maskej axkuali se kimolonij iyol o itlajka.

Ipan ni tonauamaseuakayo ni tlanamijkayo tlen tepajmakaj axiuiikal kej ika ni kaxtiltekajmej. Pampa ipan ni tomasuelnemilis, tikijtoaj axiuiikal itetijkayo ipan

ixiuiyo o ipan ineljuayo o itlajka. Pampa itonal nomopatla uan ijkinij moneki tijmatisej tlake tijtekiuissej tlaj tijnekij tiomochikauasej. Uan yeka tijtemouaj se xiuipajtli tle no chikauak itonal uan ijkinij kuali tech chikauas.

Ipan ni tonauanemilis, miyakij tlen ni xiuipajtli tech chikauaj pampa kuali techmauaj tlen yojuantij kipixtokej.

Kemej ni sintli (*Zea mays* L.); yeka ni tokkli kipiya miyak iixayak, ya tlen ika tiyoltokej axsantojuantij tinauamej tlen ni Kuextekapaj tlali, sintla nochi ni maseualmej tlen tiitstokej ipan ni Mexko tlali. Ijkinij tojuantij tisanmaseualmej, timoiljuiyaj ni sintli yani toeso, uan yeka yani xiuitl tlen achi ipatij pampa yani tech tetikmaka kemaj titlakuaj.

Nojkia ni sintli no se toteotsij, cjikomexochitl, pampa ya ni itonal tlen sintli; kemaj ni sanmaseualtepajtiyanij tlen techachiliyaj ika ni sintli, uan ika inj kimatij kenijkatsaj tepachiuiltisej uan ijkinij, ni chikomexochitl yani tlen kiiyto ikamanal.

Nojki ni sintli, mokuropa kej se maseuali, ni chipauak sintli mochiua tlakatl, ni kostik; siuatl, uan tlen kitekiuiyaj kemaj tetlachiliyaj kitekiuiyaj chichiltik, pampa kejkiiyto ni tomaseual iknij Nora Hilda Hernández ya ni iyakanka.

Nojkia kemaj onkaj tlen tetlamauaj, ni xiuitinij tetlamauaj ika kuali uan ika axkuali, ixiuiyo tlen ni pepeyoka (*Populus* sp.) motekiuiyaj ika se malti pampa ni konemej axtlatsiuissej, inj pampa ni ixuiyo ika kentsij moliniyaj. Ni Pochotl (*Ceiba pentadra* L.) nojkia ika maltiyaj konemej tlen nelkakilaxtikej uan jikinij sekitemo mamotomauakaj pampa kininmaua ni kuatil tlen ueyi uan tomaktik. Ni kuaueyojtli (*Gonolobus niger* R. Br.) ya ni axkuali, pampa tlajkikuasej iyol kemaj ueyiyasej axtlakiyekosej pampa kikuatsakuas, nojkipano kemaj kikua ni kuatlajkayotl iyol (*Sechium edule* Swartz.).

No onkaj xiuipajtli tlen motlani ika se kokolistli, kej ni siltik chili (*Capsicum annum* L. var. *minimum* (Miller) Heiser) tlen kitekiuiyaj pampa neltonaltetik, inj nesi pampa chichiltik uan kokok, uan yeka se kitekiui ika ni ixkualistli, inj kinmelaua konemej pampa kintlachili se akaya tlen nelchikauak itonal. Ni inj no moitajka ika sekinok tlamanchtemolijkemej (Hernández, 2008) maskek ni kichijkej ipan kuextekapaj tlali tlen Hidalgo tlatokajyotl.

Ni pajtlalnamilistli tenextili ken ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali, tojuantij axtimoketsaj uejkapaj tlen ni tlaltipaktli, tojuantij notikitaj uan tijtlachiliyaj sekinok tlamantli tlen nojki kuali tech paleuiyaj o tech teuiyaj uan nojki yoltokej uan nojki tonaltetikej.

MASEUALTEPAJTIYANIJ UAN ININPAJNEMILIS.

Ni tepajtiyanij tlen ni Kuextekapaj tlali, kejipa tepajtiyaj kej uejkaya. Maskej nama achi tlamaneloli ika sekinok tlamantli, ya ni to pajnemilis tlen tech yakana. Ni xiupajtli, toteotsitsij, tlen kenijkatsaj momaxtiaj ni sanmaseualtepajtiyanij kejipa tlanexti tlen tojuantij.

Kej tikijtojkej kemaj tikijkuilojkej ni topajnemilis, ni to sanmaseualtepajtiyanij kinintekimakaj tatamej uan niyojuantij tlen tech tlachiliyaj kemaj tech melaua se kokolistli. Ijkinij, nochi ni tepajtiyanij kimakui miyak tlamantli tlen ika tepajtiyaj ipan ininchinako, uan yeka kipiya ni sanmaseual tlanamikili tlen nauamej tlen Kuextekapaj tlali.

Ipan ni makuijkayo, ni xiupajtinij ya ni tlayakanaj pampa ya ni tlen achi motekui kej tikijtojkeya.

Nojkia, se sanmaseualtepajtijketl ya ni tikijoskiyaj kej se tlamantli kampa ni toteotsitsij tlen nikaj euanij uan tlan kiniualikakej momanelouaj uan inkinij ya nitlen techmanouiyaj, techyakanaj uan techmaxtiaj.

Seyok tlamantli tlen inpanti ni sanmaseualtepajtiyanij, yani tlen kemaj kinitekimakaj tatamej, kininmachtijaj kenijkatsaj tepajtisej ipa tlatemijkayotl uan ni tatamej ya ni elij inimaxtijkauaj. Uan yeka se sanmaseualtepajtijketl neltlatskitok ika niitlal.

Uan ni koyopajtli, axkej ne koyopajtinij, axonkaj se amatl kampa kiito ni tekintl kinimakatokej, o se nauatilkali kampa tlatskitokej. Nojkia ni sanmaseualpajtiyanij, nojkia moneki tekipanosej ipan ininchinako, yojuantij no kichiuaj komotekitl, uan nojki kichiuaj tekintl ipan ininchajchaj.

Uan yeka ni sanmaseualtepajtiyanij kemantika etik kimachiliyaj ni tekintl maskej ipan ni chinantli kena kinintlepanitaj, ni tekintl axika miyak tomij kitlanisej, pampa miyakij tlen ni tepajtiyanij axtikinitasej tlaj neli momintlanij ika ni tlamantli.

Kemantika ya ni se tlamantli tlen kitekiuiyaj kemaj kinekij techpechisej uan kinekij kinextisej kejuak nito pajui axipatij, pampa nikoyomej axkiixmatij kenijkatsaj tiistokey ipan tokaltitlaj uan yeka moiljuiyaj tlaj tojuantij axtitominpiyaj uajka axtlatijmatij. Kisentlaliyaj tlaj tojuantij axtipjpiyaj tomij uanka ni totlanamikilis nojki axtla ipatij, uan ijki moiljuiyaj koyomej.

NI DIGLOSIA MÉDICA.

Kemaj omej pajtlanamikismej motiuliuj uan kemaj se achi uejkapa moketsa uan axkitlachiliyaj tla kuali pajtli san kitlachiliyaj tlake maseualmej kitekiuiayaj titikajtijkej diglosia médica. Kemaj titokajtiyaj ni tlamantli uan tikixnextiaj menijkatsaj mouikaj ni sanmaseualpajtli uan ni koyopajtli kuali tijmatisej tlake tijchiuasej tlaj tijnekij maayok pano ni tlamantli uan tijnekij makitlachilikaj tlake maseuajkayotl kitekiui se pajtli, kej ni tosanmaseualpajtli tlen ni tojuantij tinauamej tlen Kuextekapajt tlali.

Tlaj tojuantij tijmatij kej ipan ni tlali onkasj nitlamantli tlen ni kopajtli kipechi sanmaseualpajtli kuali tikijtosej axonka se nochikolistli ika ni ome pajtli, pampa ni koyopajtli A, uan ni sanmaseualpajtli B, ni tlen tlatepotsko nochipa ya ni moneki kiismati ni koyopajtli. Nochi ni tekittl tlen tlanauatiyaj ni koyotlakamej tlen tekittij ipan ni kalpajkaltinij, kichiuaj ma nochi maseuelmej tlen kinamatlalijtokej ika ni tomitlapaleuili tlen itokej Oportunidades, ya ni kininauati manochi yakaj ipan se tlasentilistli uan nikaj se koyotepajtiyanij kininkamouiyaj, ni tlasentilistli kichiuaj ni Secretaría de Salud o ni Instituto Mexicano del Seguro Social; tlaj maseuamej tlen moatlalijtokej axyasej uajka axkinimakaj inintomij tlen kininmakaj ika ojome mestli uan nojkia kiniamapojpolouaj.

Ipan ni tlasentilistli nochi kiijtouaj ika kaxtiltekatlajtoli maskej ni maseualmej kena nauatij uan kiixmati tomaseualpajui, nochi tlamantli tlen yojuantij kamattij ika kokolistli tlen koyopajtli. Ipan ni tlasentili kiijtojuaj tlen kuali pajtli yani tlen koyopajtli. Ni tlamantli kipechi tlen tosanmaseualpajtli, maskej kena onkaj se tlamatilistli tlen ni xiupajtli, sekij maseualmej uelis tlen neltelpokamej peuj kiiljuiyaj “uejuejpajtli” ni inij kichiuaj ma ni telpokamej kiilkajtiyakaj tlen ni tojuantij topajui uan ijkinij ni tpapechijkayo kichiuaj nitojuantij tisanmaseualmej matikilkajtiyakaj tlen topajui (Mühlhäuser, 2003).

Ni tlachikiloli ipan ni to pajtlanamikili nojki kiasi sekinok tlamantli kej ne tlakualistli. Ipan ni xiuitl tlen panotialaj uelis se sempoali tlauej mopatlatok tlen kenijkatsaj titlakua uan kenijkatsaj titlakuyayaj, pampa namaj tikouaj ejeliuis tlamantli tlen ayok se kitsoyoni, pampa uejkaya tijkuayaya miyak kilittl ika ayuatl, ayojtli, chili, uan nochi tlamantli tlen ika sintli. Ni techiili, nakatl, uan panstij axmas tikinkuayayaj, kini elto pampa axonkaya tomij uan nojkia pampa sekij kinijtikokoyaya ni techiili, uan ijkinij axmas acay kiyyaya ipan ni kaltitlamej.

Ni pajtli uan tlakualistli nel echka moitsokej ipan ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali. Maskej miyak tlamantli moilkajkeya o ayok kininkuaj ni sintli ya kejipa moneltekiui, uan kejioa kiijtouaj tlen axkikua tlaxkali uajka nopa mokoko.

Maskej ni koyotepajtiyanij, yojuantij kipiay seyok tlalnamikili uan yojuantij kiijtouaj matipatlakaj, pampa yojuantij kiijtouaj ni tlaxkali axneli nelkuali kejtojuantij tikijtouaj, ijkinij kiihto se koyotepajtijketl kemaj tijtlajlanijkej ¿tlake kichiu mamokokokaj ni sanmaseuelmej? uan ya kiihto: *“pampa axkuali tlakuaj, san tlakuaj ika tlaxkali, tejkistli, uan miyak tlamantli tlen axkininuelmati, uan ni refrscos”*, takinsejktlali tlaxkali tlen tojuantij timoiljuiyay yani achi tech tlamaka ika sekinok tlamantinij tlen namanok kiniualikakej.

Nochi ni tlamantli tlen tikonijtojkej uan tlen axonkayaya ipan tochinanko, kejni koyopajtli, uajka axsanmoneki titokajtlalisej se tlamantli kej ni la diglosia médica, nelmoneki maniomej tlamantli tlen kenijkatsaj tojuantij tlen nauamej tlen Kuextekapaj tlali, tijnekisej timopajtisej, maayok tech ajauaka kemaj tiyouij ika se tepajtijketl pampa kiijtouaj axtiixtlamatij, uan makiitakaj axsansetlamantli onkaj tlen ika se mopajtis. Moneki tikitasej tlaj onkaj miyak tlamantli tlen kenijkatsaj timochikauasej axtikualankaitasej, uan ma nesi tijtlepanitaj nochi maseualnemilistli uan nojkia tikintlepanitaj kampa itstokej.

KENIJKATSAJ TIMOILJUIYAJ KUALI MOCHIUASKI SE PAJCHIUALI KAMPA ONKASKI SE PAJNECHIKOLISTLI.

Nochi tlen tikitakejya, moneki tikijtosej kej ipan ni tlali kampa tiitstokej nauamej tlen Kuextekapaj tlali, nelmoneki tijchiuasej se nechikolistli ika ni ome tlamantli tlen pajtli uan kampa kuali mopajtisej sanmaseualmej uan tlen axsanmaseuelmej, se yankuik tlen kitoxomaski ni diglosia tlen ipan ni kuextekapaj tlali, kejipa onkaj uan kemantika timoiljuiyaj kualtitijka ni tlamantli.

Yeka moneki maseyok tlamantli moitakaj ika ni tosanmaseualpajui uan ni koyopajtli, kampa onkaski tlatlepanitali uan axakaj kiihtoski se pajtli axkuali o axtepachililti.

Ipan ni Mexko tlali uan ipan nochi tlaltipaktli onkaj tlanauatili tlen techmanoui uan tlen ni Mexkotlanauatiyanij mokuiltijtokej.

Ni ome tlanauatijkayotl tlen ueyi amatlanauatijkayotl tlen ni Mexko tlali kiiyto kualtitojka onkaj misak maseualtlalnamikili uan kiiyto: *La nación tiene una composición pluricultural sustentada originalmente en sus pueblos indígenas que son aquellos que descienden de poblaciones que habitaban en el territorio actual del país al iniciarse la colonización y que conservan sus propias instituciones sociales, económicas, culturales y políticas, o parte de ellas.*

Ika ni tlaltipaktli onkaj ni Convenio 169 de la OIT, uan ipan ni tlanauatijkayotl 25 tlen eltok ni tejpicholi V. Maseualmanouili uan chikaualistli uaj kiiyto: *los servicios de salud deberán organizarse, en la medida de lo posible, a nivel comunitario. Estos servicios deberán planearse y administrarse en cooperación con los pueblos interesados y tener en cuenta sus condiciones económicas, geográficas, sociales y culturales, así como sus métodos de prevención, prácticas curativas y medicamentos tradicionales.*

Ijkinij, moneki se kichiuas se nechikopajtli kampa motlepanitaski ni tlanauatijkayotl tlen tikonijtojkej uan tlen tojuantij tisanmaseualmej techmanoui. Uan yeka ni tlanauatili, achi kejuak kinimanoui sanmaseualmej pampa kimatij nitosanmaseualpajtli kipechijtokej uan axkitlepanitaj, kiiytouaj ni to nauanemilsi nojki axipatij, maskej nojki moneki tikijstoskiyaj ni nechikolistli eliski ika nochi maseualmej.

Ijkinij tlaj mochiuas ni tlenechikojkayotl moneki kichiuasej miyak tlamantli.

Se tlamantli tlen tojuantij tisanmaseualmej tinelnekij, ya ni se tlatlepanitalistli uan kemaj timopantisej ika koyomej maaxtechtlatsintlaj itakaj, ni inij tikijtojkeya axtoui. Ni nechikolistli kampa sepantik timoketsaskiyaj eliski kemaj ni ome tlamantli tlen ika kuali timopajtisej, axkisejkoitaskiyaj, o kiiytoskiyaj axkualpajtli tomaseualpajui, pampa tojuantij axtikilkajtojke uan axtikilkauasej ni tisanmaseualpajui, ijkinij tojuantij kena ome tlamantli tijtekiuiyaj.

Ni sempantijkayotl yani ika moneki tipeualtisej timonechkauisej, kampa yonse tikijstoskiyaj achi ipatij. Maskej ni tlamantli axuelis mochiuas tlaj maseualmej axachtoui motepostokastosej, kampa ni koyomej kininextilisej kej ni tosanmaseualpajtli axsanse tlamantli tlen sanikakipakitasej, ijkinij nochi tepajtiyanij uan tlen tekij iniuaya moneki kiyekosej kenijkatsaj timopajtiyaj tojuantij uan kenijkatsaj tijkuamachiliyaj nito pajui.

Uan tojuantij, moneki timoyoltetilisej uan moneki timomaxtisej uan timoyolkuitisej kej tojuantij notijmatij miyak tlamantli uan no kuali ni topajui,

pampa ika miyak xiuitl techiljuitokej kejni topajui axkuali uan san se ajauilpajtli, techpinajtiyaj uan yeka kemaj timoketsaj ika se koyotlakatl timojmouij o tipinauaj tikamatisej, pampa techmaxtijtokej san yojuanti ininkamanal uan ininemilis kipiya ipatij.

Kemaj tijchiuasej ni senpatijkayotl, uajka kena kuali tijpeuالتiskiyaj ni nechikolistli tlen topajui uan tlen ni koyopajtli, pampa onkaskiya tlatlepanitalis uan kuali se kamatiski. Nojkia moneki makejipa ni tepajtiyanij tekitikaj kampa yojuantij tekitij pampa kejtikitlakej ipan ni tlamachtletemolistli, ni tepajtiyanij inintekij axmoneki mosejkotilisj uan ijkinij tekitisej, pampa onkaj nepantli, pampa tlaj onkaj maseualmej tlen ome tlamantli kitekiuiyaj, nojki kauli tikijtosej kinintlalkauiyaj ni ome tlamantli.

Uan yeka tlaj tojuantij tipeuaj tikijtosej moneki tikinsentilisej ipan se kalpajkali uajka nopa inj axkijtosneki neli tikinsentiliyaj, pampa uajka kiijtosej ipan nopa kalpajkali san tlen tojuantij santimaseualmej timopajtiyaj noponej, uaj ni koyotlakamej tlen axkitlepanitaj topajui kiistasej kej se tlamantli tlen kualtsij maskej kenipa axkitlepanitasej, uan ni sanmaseualmej nojki axkitekiuisej pampa nisanmaseualtepajtiyanij yojuantij seyok tlamantli kitekiuiyaj, kejni kampa momaijtouaj, tojuantij timomajtokej tiyouij tikonitaj nopa tepajtjketl ipan kaltitlaj pampa nikaj kampa yojuantij kual momachiliyaj.

Nojkia, tlaj neli tijnekij tikinechkauiasej ni topajui uan koyopajtli, axmoneki tijchiuasej se kali kampa sansejko itstosej, moneki tlen tinechkauiasej ni tonemilis, tokuamachilijkayo, uan ijkinij tlen moneki kipatlasej ininkuamachilis yani maseualmaj tlen tiitstokej ipa ni Kuextekapaj tlali.

Ika ti tlamisej ni tlajkuiloli tikijtosej, kena tijnekij ni nechikolistli, pampa moleneke ipan ni tlali, ijkinij tlamis ni tlapinauilkayotl, pampa ijkinij tojuantij ayok timomachilisej tinelpisiltsitsij, pampa ika miyak xiuitl tech iljuitokej kej tojuantij topajui axkuali, axtepajti. Tlaj ni nechikolistli tlen ni topajui uan ni koyopajtli mochiuaski uajka tlauei tlapaleuiski ma tojuantij tisanmaseualmej ayok tiitstoskiyaj kejuak sejkanok euanij ipan ni totlal.

Ni tlamachtemolistli ipan xiupajtli tlen nauamej ipan Kuextekapaj tlali ipan Mexkotlatokajyotl, mochiiki ika inintlajtol tlen ni chikueyij sanmaseualtepajtiyanij tlen itstokej ipan ni tlali, uan se kitlachili miyak amoxтли, se kinipaxaloto koyotepajtiyanij. Una namaj tlen tikitajkeya nejmaxtik ni amatlajkuiloli tikijtouaj ya ni tipantijkej:

1. Ipan ni tlali, kejipa motekiui ni sanmaseualpajtli ijkinij kinextiaj ni 136 xiupajtli tlen tikinamatlalijkej uan tlen kinintekiuiyaj kejtojuantij tonauanemilis tle ni Kuextekapaj tlali.
2. Ni xiupajtinij tlen achi motekiuiyaj monechikojtokej ika ni xiuiixmatijkauaj *Asteraceae*, *Solanaceae*, *Fabaceae*, *Lamiaceae*, *Euphorbiaceae*, *Rutaceae* y *Myrtaceae*, tlen kiixnexti onkaj miyak xiupajtinij tlen miskaltiyaj ipan ni tlali.
3. Nojkia, tlen achi motekiuiyaj yani xiuitinij (53%) sankualkuatinij (33%) y uan kuatinij(14%), kiijsosneki tlake miskalti ipan ni tlali, uan miyak chamanij kampa ni maseualmej tlaixuitejkeya o tekitikeya uan namaj milkauali.
4. Ni 76% tlen xiupajtinij nikaj euanij uan ni 24% sankiualikatokej. Ni yojuantij kiixnextiyaj tlen tlamatlistli tlen ni nauamej tlen Kuextekapaj tlali ika ni xiupajtli uan nojkia kenijkatsaj kikalakijtiyouij sekinok xiupajtinij, tlen kiijsosneki kejipa tlatemouaj.
5. Ni 41% tlen ni xiupajtinij tlen kiijtojkej ni sanmaseualmej san ika timopajtiyaj, uan ni kena kualkisa tlaj tikitaj pampa yojuatij tani kiixmatij.
6. Maskej, no miyakij tlen ni xiupajtli nojkia motekiuiyaj ika seyok tlamantli sekij ya ni ika titlakuaj (40%), tlen kiijsosneki ni pajtli uan tlakualistli monechkaitstokej.
7. Kej miyak tlamachtlatemolistli kinextiyaj, ni tlamolontli ya ni achi motekiui kamaj kinekij kikuachijchiuasej se xiupajtli (51%). Nojkia ni xiupajtinij tlen sankatsaj se kintekiui (21%) pampa sen se kintlai o se kinpepecho.

8. Ni Kuextekapaj tlali sanse yajtok uan kiniasi ni tlatokajyomej tlen Veracruz, Hidalgo y San Luís Potosí, uan ipan ni tlali onkaj san se tlatnamikilistli uan san se nauatlajtoli. Ni pajnemilistli kuali kiixnexti, uan ijkinij kuali tikijtosej ni san se tlali, sanke kinepantijtokej ika ni tlatokajyomej.
9. Ipan ni tlali, no onkaj seyok tlamantli tlen ika timopajtiyaj uan yani tlen koyopajtli. Nojkia tikinpaxalotoj uan nojkia tikinpaxalotoj uan nimaj nesi ni ome tlamantli axmonechkaitaj.
10. Uan ijkinij, nesi ni koyopajtli kipechijtok ni tosanmaseualpajtli uan ijkinij yauejkapa moketsa uan kitsintlauetsilti tlen ni tojuantij topajui.
11. Uan yeka tijtokajtijtokej ni tlamantli diglosia médica. Kej ni tlen kamanaltlamachtlatemolistli, nojki kitokajtiyaj diglosia (uan maskej ni tlajtoli no ika ome tlajtoli kiita axiuiikal kiiijosneki) uajka inin pano kemaj ipan se tlali ika ome tlajtoli uan se tlatsintlaj mokaua, uan yeka tikijtouaj kuali titokajtisej diglosia médica kemaj se pajmanemilsitli kipechi seyok. Ni kamanali kena kinamiki, pampa ipan ni Kuextekapaj tlali onkaj se tlamantli kampa ni kaxtiltekatlajtoli (tlen kitekiui ni koyopajtli) uan ni nauatlajtoli (tlajtoli tlen kitekiuiyaj ipan ni sanmaseualpajtli).
12. Ni tojuantij tisanmaseualmej nojkia tijnekij tipiyasej se tomaseualpajtli kampa onkaski tlatlepanitali uan yeka moneki ma ni omej pajnematilistli monechkauikaj. Ni tlamachtemolistli tlen xiupajtli ipan ni tonauatlajtol, kuali motekiuis kemaj monekisej monechikosej ni pajnemilistli tlen sanmaseualmej uan koyopajtli.

AMOXTEMOLISTLI

Abric J.C. 2001. *Prácticas sociales y representaciones. Filosofía y cultura contemporánea*. Ed. Coyoacán México, D.F.

Alcorn, J. B. 1984. *Huastec Mayan Ethnobotany*. Austin Texas, Texas University Press. E.U.A
Alcorn, J. 1984. *Huastec Mayan Ethnobotany*. Austin Texas, Texas University Press. E.U.A

Alcorn, J.B. B. Edmonsón y C. Hernández. 2006. *Thipak and the Origins of Maize in Northern Mesoamerica*, En: *Histories of Maize: Multidisciplinary Approaches to the Prehistory, Linguistics, Biogeography, Domestication and Evolution of Maize*. Staller, J., R. Tykot y Benz, B. (editores). Texas E.U.A.

Álvarez, R. 1995. *La obra de Hernández y su repercusión en las ciencias naturales*. *Asclepio* 47 (2)

Aguilar A. 2001. *El niño enfermo, la medicina tradicional y la herbolaria*. En: *Tratado de pediatría Vol.II El niño enfermo*. Escobar E. Espinosa E y M. Moreira. Manual Moderno México.

Aguilar A. 1995. *Botánica Médica (logros y perspectivas)* En: S. Guevara, P. Moreno, y J. Rzedowski. (Comp). *Logros y perspectivas del conocimiento de los recursos vegetales de México Vísperas del siglo XXI*. Instituto de Ecología A. C. y Sociedad Botánica de México. México.

Anzures y Bolaños M. del C. 1981. *La medicina tradicional mexicana*. Secretaría de Educación Pública. México, D. F.

Alcina, J. 1992. *Códices Mexicanos*. Editorial Mapfre. Madrid. España.

Alexiades M.N. 1995. *Apuntes hacia una metodología para la investigación etnobotánica*. Conferencia Magistral.VI Congreso Nacional de Botánica y I Simposio Nacional de Etnobotánica, 04 octubre de 1995, Cusco-Peru.

Alexiades, M. N. 1996. Selected Guidelines for Ethnobotanical Research: A Field Manual The New York Botanical Garden. Bronx, New York, U.S.A.

Arias, P. 2000. Medicina Tradicional y Brujería entre los Teenek y Nahuas de la Huasteca Potosina. Tesis de Lic. Escuela Nacional de Antropología e Historia. México.

Araya S. 2002. Las representaciones sociales: ejes teóricos para su discusión FLACSO. México, D.F.

Arruda A. 2010 Teoría de las representaciones sociales y teoría de género En: Investigación Feminista Epistemología metodología y representaciones sociales Ed. UNAM. México, D.F.

Avila, A. B. Barthas y A. Cervantes. 1995. Los huastecos de San Luís Potosí. En: Etnografía Contemporánea de los Pueblos Indígenas de México. Oriental. Instituto Nacional Indigenista. México.

Benavente, T. 1971. (Facsimilar) Memoriales o libro de las cosas de la Nueva España y de los Naturales de ella. Instituto de Investigaciones Antropológicas. UNAM. México D. F.

Botero P. 2008. Representaciones y ciencias sociales: una perspectiva epistemológica y metodológica. Ed. Espacio Editorial, Buenos Aires, Argentina.

Byam D. y C. Nigel. 1968. Los señoríos independientes del imperio Azteca. Serie siglo XIX. Instituto Nacional de Antropología e Historia. México D.F.

Cabrera, M. Del R. 1983. Nahuas de la huasteca meridional. Tesis de Licenciatura. Escuela Nacional de Antropología e Historia. México D.F.

Campos R. y A. Aguilar. 2001. Prácticas y saberes populares sobre alimentación y medicina tradicional, En: Escobar P. Espinosa E, Moreira R.M: El niño sano. El Manual moderno. JGH Editores. México, D. F.

Carrillo C. 2006. Pluriverso. Un ensayo sobre el conocimiento indígena contemporáneo. Universidad Nacional Autónoma de México. México, D.F.

Castro, R. 2000 La vida en la adversidad. El significado de la salud y la representación de la pobreza. UNAM. México, D.F.

Espinosa, A.J., C. Castellanos y E. Estrada. 1995. Plantas Medicinales de la Huasteca Hidalguense. En: Lecturas para el diplomado Internacional. Plantas Medicinales de México. E. Estrada (Editor). Universidad Autónoma de Chapingo. México. pp 141-203.

Ferguson, Ch. 1959. Diglossia. Word 15: 325 – 340.

Figueroa G. En prensa. Representación social de la mujer Nahuatl – Huasteca. Estudio de caso en la comunidad indígena de Atlaltipa Mirador, Atlapexco, Hidalgo. Tesis maestría. Universidad Nacional Autónoma de México.

Fishman, J. 1972. Language maintenance and language shift. En: The sociology of language. Newbury House.

Flores F. 2011. El discurso de lo cotidiano y el sentido común la teoría de las representaciones sociales Editorial Anthropos. México D.F.

Follari, R. 1999 La interdisciplina en la Educación Ambiental. Tópicos en Educación Ambiental.Vol. 1 Num. 2. Universidad Nacional Autónoma de México UNAM. Secretaría de Medio Ambiente Recursos Naturales y Pesca. México D.F

Furst, P. 1995. This Little Book of Herbs: Psychoactive Plants as Therapeutic Agents in the Badianus Manuscript of 1552. En: Ethnobotany. Evolution of a discipline. R. Evans y S. Von (editores). Portland, Dioscorides Press. E.U.A

Galindo, J. 1987. Sabor a Ti metodología cualitativa en investigación social. Universidad Veracruzana, Jalapa, México.

García, H. 1978. Algunos aspectos del curanderismo entre los Nahuas de la Huasteca. Anuario Antropológico No. 4. Facultad de Antropología. Unidad docente interdisciplinaria de Humanidades. Jalapa, Veracruz, México.

Garibay A.M. 1979. Teogonía e historia de los mexicanos: tres opúsculos del siglo XVI, Porrúa México, D.F.

Gréco D. 1993 Notas para el estudio de la medicina tradicional en una comunidad náhuatl de la Huasteca Hidalguense, En: Recursos naturales, prácticas agrícolas y medicina tradicional, Arte y Sociedad. J. Rubalcaba México, D.F

Gutiérrez, G. M. 2003. Interacción de grupos lingüísticos en la costa del Golfo de México: el caso de la separación geográfica del idioma huasteco del resto de las lenguas mayas, En: ¡Viva la Huasteca! Jóvenes miradas sobre la región. J. Ruvalcaba y J.M Pérez (coords.) Centro de investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social. México. D. F.

Hernández, V. 2003. Estudio etnobotánico medicinal de dos comunidades del Municipio de Atlapexco en el Estado de Hidalgo. Tlatemolistli tlen xiupajtli ipan ome chinantli tlen Atlapech chinankotlatilanketl ipan Hidalgo Tlatokajyotl. Tesis de Licenciatura, Facultad de Estudios Superiores Zaragoza. UNAM.

Hernández V. 2008. Etnobotánica de los recursos herbolarios de los Nauas de Atlapexco, Hidalgo. Tesis de Maestría. Facultad de Ciencias. UNAM.

Hernandez, V. 2012. El ejercicio de la medicina tradicional en la Huasteca Naua, México: El caso de las parteras y sus efectos en la población indígena (México). [www.http://congress-ise2012.agropolis.fr/ftpheb.agropolis.fr](http://congress-ise2012.agropolis.fr/ftpheb.agropolis.fr)

Herzlich, C. 1973. Health and Illness. A social Psychological Analysis. Academic Press. Nueva York.

Herzlich, C. 1995. Modern Medicine and the Quest for Meaning: Illness as a Social Signifier. En: The meaning of Illness: anthropology, history and Sociology. Herzlich, C y M. Augé. Harwood Academic Publishers. Australia, United States.

Herzlich, C. y J. Pierret. 1987 Illness and Self in Society. The John Hopkins University Press. Baltimore.

Ibañez, T. 1988. Ideologías de la vida cotidiana. Barcelona, España. Sendai.

Jodelet, D. 1989. Folies et représentations sociales, PUF. Paris

Kroeber, A. 1944. The Historical Position of Chicomuceltec in Mayan. International Journal of American Linguistics, 22: 191-195.

Laplantine, F. 1999. Antropología de la enfermedad. Serie Antropológica. Ediciones del Sol. Buenos Aires. Argentina.

Lastra, Y. 2003. Sociolingüística para hispanoamericanos. Colegio de México. México D.F.

Lenkersdorf, C. 2002. Filosofar en clave tojolabal. Colección filosofía de nuestra América, México D.F. Grupo editorial Miguel Ángel Porrúa.

León Portilla M. 1965. Las Huastecas según los informantes de Sahagún. Estudios de Cultura Náhuatl. 5. 19-29.

López, A. 1984. *Cuerpo Humano e Ideología. Las concepciones de los antiguos Nahuas I.* Universidad Nacional Autónoma de México. México, D.F.

Lozoya, X. 1998. *La Herbolaria en México.* Comisión Nacional Para la Cultura y las Artes CONACULTA, México D.F.

Luna R. J 1997 *Monografía de la Huasteca Hidalguense* Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Hidalgo Pachuca.

Mar, H.M. 2004. *Rituales y Sincretismo entre los Nahuas del sur de la Huasteca.* Tesis de Maestría. Escuela Nacional de Antropología e Historia. México.

Maldonado, B. 2003. *La comunalidad Indígena.* http://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/politica/comunalidad/comunalidad.html

Martínez M. A 2012. *La etnobotánica: Metodología, Desarrollo y Orientaciones en México.* Etnobiología. Clásicos de la Etnobiología en México. Vol. 10. México D.F.

Meade J. 1991 *La Huasteca Hidalguense* Instituto Hidalguense de Cultura Pachuca.

Moscovici, S. 1981 *La psychanalyse, son image, son public* PUF. Paris, France.

Mühlhäuser, P. 2003. *Linguistic Ecology. Language change and linguistic imperialism in the Pacific region.* Taylor & Francis e-Library. New York USA.

Nava, R. 2010. *El costumbre : ofrendas y música a Chikomexochitl en Ixhuatlán de Madero, Veracruz.* En : Van't Hooft A. (prod.) *Lengua y cultura nahua de la Huasteca.* Linguapax. Barcelona España.

Ochoa, L. 1979 Historia Prehispánica de la Huasteca Instituto de Investigaciones Antropológicas. UNAM, México, D.F.

Ochoa, L. 2007. Una aproximación a la historia de la lengua y la cultura Huasteca. En: Cinco miradas en torno a la Huasteca. L. Ochoa Coordinador. Consejo Veracruzano de Arte Popular. Veracruz, México.

Puig, H. 1991. Vegetación de la Huasteca. (México) Institut Français de Reserche Scientifique pour le Développement en coopération. (ORSTOM). Instituto de Ecología y CEMCA México D.F.

Ramírez, C. 1991 Plantas de la Región Náhuatl, del centro de Guerrero. Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social. México.

Ramírez, L. 2001. Plantas Medicinales de Palo Gordo, Atlapexco Hidalgo. Memoria de Residencia Profesional. Instituto tecnológico Agropecuario No. 6. Huejutla Hidalgo.

Reyes, A. 1982. Plantas y Medicina Naua en Matlapa Indígena. Tesis de Lic. Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social. Patzcuaro Michoacán, México.

Rigat, M., Bonet, M.À., Garcia, S., Garnatje, T. y Vallès, J., 2009. Ethnobotany of food plants in the high river Ter valley (Pyrenees, Catalonia, Iberian Peninsula): non-crop food vascular plants and crop food plants with medicinal properties. Ecology of Food and Nutrition, 48(4): 303-326.

Sahagún, B. 1548. Historia General de las cosas de la Nueva España. Edición facsimilar (1956). Porrúa. México, D. F.

Sandstrom, A. 1978. The Image of Disease. Medical Practices of Nahua Indians of the Huasteca. Monographs in Antropology No. 3 University of Missouri. Columbia E.U A.

Sandstrom, A. 1991. Corn is our Blood: Culture and Ethnic Identity in a Contemporary Aztec Indian Village. University of Oklahoma Press, Norman and London. E.U.A.

Sosa, E. 2009. La otredad: una visión del pensamiento latinoamericano contemporáneo. Letras. 51 (80)

Suchman, A. 1964. Sociomedical Variations among Ethnic groups. American Journal of Sociology, 70 (3)

Villa, J.A. 1991. Las Plantas utilizadas en forma tradicional en la alimentación en una comunidad Nahuatl del este del Estado de Hidalgo. Tesis de Lic. Facultad de Ciencias. UNAM.

Villavicencio, M.A. 1991. Los Curanderos y la Flora Medicinal de Hidalgo. Arqueología Mexicana. 39: 68-71.

Villavicencio, M. A., B. E Pérez y A. Ramírez. 2005. Lista de las plantas útiles del estado de Hidalgo. Universidad Autónoma del Estado de Hidalgo. Pachuca, México.

Víte, N. 2000. Las Plantas Medicinales en Xochiatipan, Hidalgo. Memoria de Residencia Profesional. Instituto tecnológico Agropecuario No. 6. Huejutla Hidalgo.

Zolla, C. 1992. Antropología, Práctica médica y enfermedad en el medio rural. En: L. Menéndez. y J. García de Alba. Prácticas populares, ideología médica en México. Universidad Autónoma de Guadalajara- CIESAS. México

Zolla, C.y Zolla, E. 2004. Los Pueblos Indígenas de México. 100 preguntas. Universidad Nacional Autónoma de México. México D.F.

RECURSOS BIBLIOGRÁFICOS CONSULTADOS EN INTERNET.

www.cdi.gob.mx

www.ilo.org/public/spanish/region/ampro/lima/publ/conv-169/convenio.shtml

www.inali.gob.mx

www.inegi.gob.mx

www.s-salud.hidalgo.gob.mx